

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

शिक्षा देश विकासको पूर्वाधार हो । समय सापेक्ष गुणस्तरीय शिक्षाको प्रभावकारी प्रयोगले देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकास भई मानिसको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । शिक्षा प्रदान गर्न सकिने विभिन्न आधारहरूमा संस्थागत आधार औपचारिक शिक्षा पनि एक हो । जसलाई विश्वभरी नै व्यापक रूपमा प्रचालनमा ल्याइएको पाइन्छ । उचित शिक्षाले सामाजिक परिवर्तनमा सकारात्मक भूमिका खेल्दछ । यसर्थ शैक्षिक संस्थाहरूको वर्तमान प्रभावकारिताले समाजको समेत प्रतिनिधित्व गरिरहेको हुन्छ । उचित शिक्षाले योग्यता निर्धारण गरिदिन्छ । योग्य नागरिक समाज तथा राष्ट्रको हितका लागि प्रयाप्त मात्रामा योगदान दिन सक्छन् । यस सन्दर्भमा शिक्षा कुनै पनि राष्ट्रको लागि मेरुदण्ड मानिन्छ ।

शिक्षण ज्यादै जटिल र चुनौतीपूर्ण कार्य हो । त्यसैले शिक्षणहरूमा उच्च ज्ञान, शिक्षण, कौशल, शिक्षण सामग्रीहरूको निर्माण र प्रयोग गर्ने क्षमता, अध्ययनशीलता र नयाँ नयाँ प्रविधिहरूको प्रयोग गर्ने क्षमता हुनु जरुरी छ तर यतिमै सीमित भएर पुग्दैन । सहिष्णुता धैर्य, परिश्रम गर्ने बानी र सेवाको भावना समेत हुनुपर्दछन् । त्यसैले सरकारद्वारा लगानी गरेर प्रदान गरेको र गर्न लागिएको तालिमले समग्र पक्षमा कति भन्ने कुरा विचरणीय हुन्छ । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले विद्यार्थीहरूले व्यावहारिक शिक्षा हासिल गर्दछन् । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना कार्यान्वयनबाट विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई घोकाउने प्रवृत्ति विस्तारै हट्दै गएको कारणले पनि शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउन जोड दिइएको हो र यसको प्रयोगबाट क्रियाकलापयुक्त अध्यापन व्यवहारमा आएको छ । सकारात्मक रूपमा शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि र निर्माणको लागि शैक्षिक केन्द्र विन्दु नै विद्यार्थी भएकोले शिक्षकले कक्षामा अनुकूल वातावरण सृजना गरी अध्यापन कार्य सफल पार्न विषयअनुसारका शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्न अति आवश्यक छ ।

शैक्षिक सामग्रीभन्दा कुनै पनि सामग्रीलाई लिन सकिन्छ । जसको प्रयोगबाट विद्यार्थीले सिकेका कुरा उनीहरूको मनमा चिरस्थायी रहन मद्दत होस् । उनीहरू सार्थक र व्यवहारिक ज्ञान प्रष्ट गरुन्, सृजानात्मक प्रतिभाको विकास गर्न सकून् ।

शिक्षण सिकाई प्रक्रियाको मुख्य अभिप्राय भनेको शिक्षण योजनाको उद्देश्य प्राप्त गर्नु हो । निश्चित उद्देश्यप्राप्त गर्नका लागि कक्षाकोठा भित्र शिक्षक र विद्यार्थीहरूबीच हुने अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त हुने अनुभव शिक्षण सिकाई हो । त्यसैले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा शिक्षक विद्यार्थी विद्यालयका सुविधा अन्तर्गत कक्षाकोठा व्यवस्थापन शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन आदिले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । विषयवस्तुको प्रकृति सिकाएको रुची र क्षमताको आधारमा पाठको उद्देश्य अनुसार शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापनमा सुधार गर्नुपर्दछ ।

शैक्षिक सामग्री भन्नाले शिक्षण कार्यलाई सहज बनाउन सहयोग गर्ने साधन हो । शिक्षाको लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न विषयवस्तुसँग सम्बन्धित कक्षाकोठामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा प्रयोग गरिने स्रोत साधन नै शैक्षिक सामग्री हो । शैक्षिक सामग्री शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको आकर्षक मात्र होइन, यसको प्रयोगले कक्षा सञ्चालन एवम् विषयवस्तुको प्रस्तुतिलाई अर्थपूर्ण र ज्ञानवर्द्धक पनि बनाउँछ ।

कुनै पनि शैक्षिक उद्देश्यहरू हासिल गर्नका लागि शिक्षकलाई कक्षा कोठामा अध्ययन अध्यापन गर्नका लागि विद्यार्थीको शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी होस् भनी सहयोग पुर्याउने सबै किसिमका मुद्रित, श्रव्य र श्रव्यदृष्य उपकरणहरूलाई शैक्षिक सामग्री भनिन्छ । विषय वस्तुलाई रूचिकर, सरल, ज्ञानवर्द्धक, आकर्षक, मनोरञ्जनात्मक तथा प्रभावकारी ढङ्गले शिक्षण गर्न शैक्षिक सामग्री ज्यादै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

शिक्षण सिकाइमा प्रभावकारीता ल्याउन शिक्षकले पाठ्यक्रम अनुसार र पाठयोजनाअनुसार कक्षा कोठामा प्रयोग गर्न सकिने सबै खाले सामग्रीहरू शैक्षिक सामग्री मानिन्छन् । शैक्षिक

सामग्री शैक्षिक उद्देश्य प्राप्तीका लागि शिक्षकद्वारा कक्षा कोठामा विद्यार्थीहरू वीच प्रदर्शन र प्रयोग गरिन्छन् । यसर्थ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले विद्यार्थीहरूलाई सरल र सहज ढङ्गबाट ज्ञान हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने हुनुपर्दछ । यसका लागि शैक्षिक सामग्रीहरूको संकलन, निर्माण, प्रयोग तथा पुनः प्रयोगका लागि भण्डारण कार्य समेत गर्न सजगता अपनाउनु पर्दछ ।

शैक्षिक उद्देश्यहरू परिपूर्ति गर्ने क्रममा शिक्षकलाई कक्षामा अध्ययन अध्यापन गर्न स्पष्ट धारणा विकसित गराउन सहयोग पुऱ्याउने सबै किसिमका श्रव्य र दृष्य उपकरणहरूलाई शैक्षिक सामग्री भनिन्छ । कुनै पनि विषय वस्तुलाई रूचिकर, ज्ञानवर्द्धक, सरल, आकर्षक, मनोरञ्जनात्मक तथा प्रभावकारी ढङ्गले शिक्षण गर्न शैक्षिक सामग्री अति आवश्यक हुन्छ ।

शैक्षिक सामग्रीको आवश्यकतालाई कमेनियस, रुसो, फ्रोबेल, पेस्तालोजी जस्ता विद्वानले निकै जोड दिएका छन् । आजको विज्ञान र प्रविधिको विकास भइसकेको विश्वमा शिक्षण सिकाइ कार्यमा विना शैक्षिक सामग्रीको शिक्षण नुन विनाको अचार सावित हुन्छ । यस कुराबाट पनि शैक्षिक सामग्रीको महत्त्व प्रष्ट हुन्छ ।

यसरी शिक्षण सिकाइ कार्यलाई अर्थपूर्ण र उद्देश्यमूलक बनाउन शैक्षिक सामग्रीहरूले सहयोग पुऱ्याउँदछ । म सुन्छु, म विर्षन्छु, म देख्छु, म सम्भक्छु, म गर्छु, म जान्दछु भन्ने कुराले पनि शैक्षिक सामग्रीलाई नै बढि जोडिएको पाइन्छ । विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्य र सारांश दिन पनि शैक्षिक सामग्रीको उपयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । कागज, कलम, परीक्षापद्धतिको अलवा नियमित र निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धतिलाई जोड दिन पनि शैक्षिक सामग्रीको उपयोग गर्नु पर्दछ । शैक्षिक सामग्रीको माध्यमद्वारा व्यवहारीक शिक्षा हासिल गर्दछन् । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना कार्यान्वयनबाट विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई घोकाउने प्रवृत्ति विस्तारै हट्दै गएको कारणले पनि शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउन जोड दिइएको हो ।

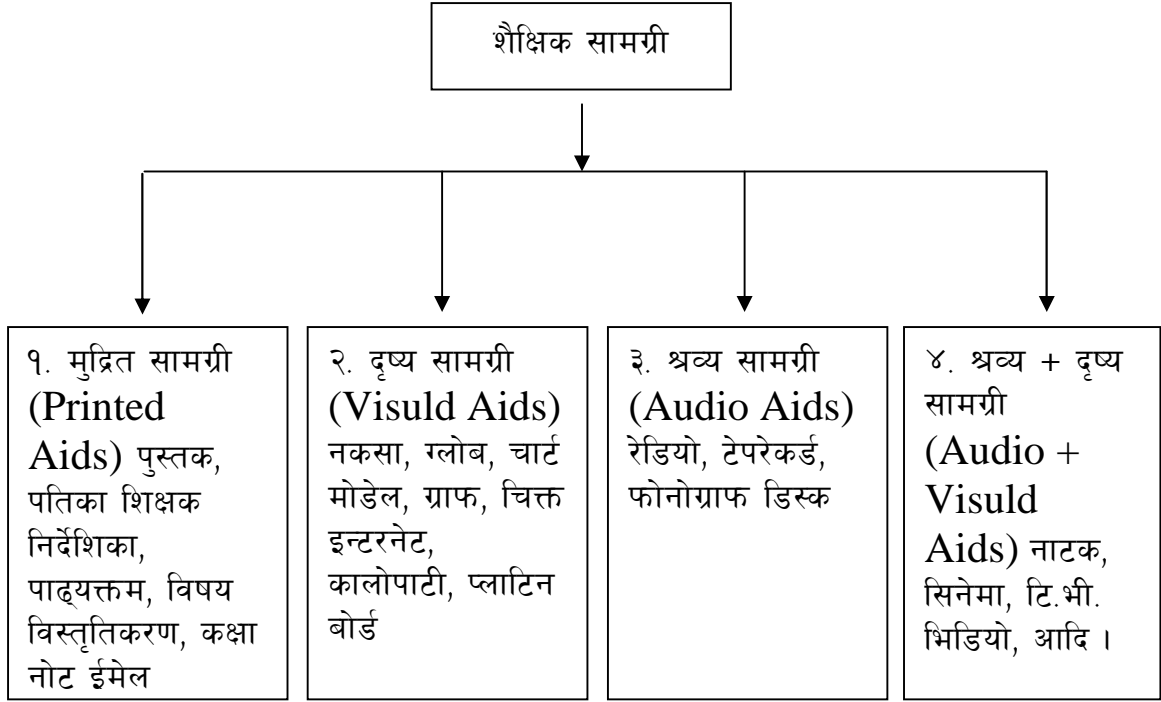
शिक्षाको केन्द्रविन्दु नै विद्यार्थी भएकाले शिक्षकले कक्षामा अनुकूल वातावरण सृजना गरी अध्यापन कार्य सफल पार्न विषय अनुसारका विभिन्न प्रकारका शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्न अति आवश्यक छ । त्यस्तै शिक्षकलाई एउटा कला र विद्यार्थीलाई एउटा कलाकारको रूपमा हेर्दा एउटा कलाकारले रंगमञ्चमा कला प्रदर्शन गरे जस्तै शिक्षकले पनि आफ्नो खूबी र हाउभाउद्वारा विद्यार्थीलाई प्रभाव पार्न सक्नुपर्दछ । कक्षाकोठाको प्रस्तुतिकरणमा शब्द मात्राको प्रयोगभन्दा श्रव्यदृष्यात्मक शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कलिला बालबालिकालाई बढि रूचिकर हुन्छ ।

शिक्षासम्बन्धी उच्च स्तरीय कार्य समितिको प्रतिवेदन (२०५८) अनुसार शिक्षाको गुणस्तर अझ पनि उकासिनु नसक्नुका लागि विभिन्न कारकतत्त्वहरूमध्ये योग्य, सक्षम, तालीम प्राप्त र कामप्रति भुकाव भएका शिक्षकहरूको कमी हुनु पनि एक हो । आफूले सीकेका सीप, जानेका कुराहरू, प्लासकार्ड, प्लाटिन बोर्ड, जीयोबोर्ड, पाकेट चार्ट, गोजीपात्रो आदि सामग्री प्रयोग गरेर शिक्षण गरेमा शिक्षण सिकाई प्रक्रिया हुन जाने कुरामा दुइमत छैन । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग उचित समयमा उचित प्रयोग हुन सक्नुपर्दछ । त्यसको केही उपलब्धि हुन सक्दैन ।

सामग्री रमाइलो मात्र नभइ बालबालिकामा जिज्ञाशा उत्पन्न गराउने र खोजी गर्ने बानी बसाल्ने हुनुपर्दछ भन्ने प्राथमिक शिक्षा २०४९ को जुन उद्देश्य छ सामग्री त्यसै प्रकृतिको हुनुपर्दछ । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगबाट पाठको धारणा स्पष्ट पार्न सकिन्छ । एउटा उपर्युक्त चित्रले हजारौं शब्दको ज्ञान गराइराखेको हुन्छ, सापकोटा (२०६२) ।

शैक्षिक सामग्री छनोटका विभिन्न आधार एवं सिद्धान्त छन् । जस्तै:- तयारी सिद्धान्त, छनोट सिद्धान्त, नियन्त्रण सिद्धान्त, सदुपयोग र प्रस्तुतिको सिद्धान्त, प्रतिक्रिया र मूल्याङ्कनको सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्दछ ।

समग्रमा शैक्षिक सामग्रीलाई ४ भागमा विभाजन गरिएको छ ।

स्रोत शर्मा एण्ड शर्मा, २०३९

शैक्षिक सामग्रीलाई चार भागमा विभाजन गरिएको छ :

क) मुद्रित सामग्री

ख) दृष्य सामग्री

ग) श्रव्य सामग्री

घ) श्रव्य+ दृष्य सामग्री

शैक्षिक सामग्रीको मुद्रित सामग्री अन्तर्गत पुस्तक, पत्रिका, शिक्षक निर्देशिका, पाठ्यक्रम, विषय विस्तृतिकरण, कक्षा नोट, इमेल, पर्दछन् । दृष्यसामग्री अन्तर्गत नक्सा, ग्लोब चार्ट, मोडेल ग्राफ, चित्र, इन्टरनेट, कालोपाटी, प्लाटिनबोर्ड पर्दछन् । श्रव्य सामग्री अन्तर्गत रेडियो टेपरेकर्ड, फोनोग्राफ डिस्क पर्दछन् । श्रव्यदृष्य सामग्री अन्तर्गत नाटक, सिनेमा, टि.भि., भिडियो आदि पर्दछन् ।

शैक्षिक उपलब्धी

विद्यार्थीहरूको सिकाई अर्थात उनीहरूलाई दिन खोजेको ज्ञान प्राप्त भयो या भएन ? विद्यार्थीहरू कति लाभान्वित भए? परीक्षामा कति प्रतिशत उत्तीर्ण भए? कस्तो कस्तो प्राप्त गरे? त्यसलाई उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ । अर्थात जसलाई शैक्षिक उपलब्धि भनिन्छ । शैक्षिक उपलब्धिको मूल्याङ्कन परीक्षाद्वारा गरिन्छ । “शैक्षिक उपलब्धिलाई निश्चित शिक्षण कार्यक्रम पश्चात् विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको ज्ञान, सीप र धारणाहरूको योग भन्न सकिन्छ” Oxford Dictionary (1975) ।

उ.रा.शि.आ. को प्रतिवेदन (२०५५)मा भनिएको छ, प्राथमिक तहमा अध्ययन गरिने नेपाली, अंग्रेजी तथा सामाजिक शिक्षा जस्ता विषयमा विद्यार्थीहरूको सरदर शैक्षिक उपलब्धि ५०% भन्दा कम छ । कक्षा ६ मा अध्ययन गर्ने प्रत्येक १०० जना विद्यार्थीहरू मध्ये २५ जनाले ७ कक्षा पछि विद्यालय छोड्छन् । ४१ जना मा.वि. परीक्षामा बस्छन् र केवल १५ जना मात्र उत्तीर्ण हुन्छन् । कक्षा ६मा २१.५%, कक्षा ७ मा १६.९५%, कक्षा ८ मा २४.६% र कक्षा ९ मा २१.४% विद्यार्थीहरू असफल हुने वा कक्षा दोहोर्‍याउने वा वीचैमा छोड्ने गर्दछन् । तसर्थ बाह्य सक्षमताको दृष्टिले हेर्दा माध्यमिक शिक्षाले विद्यार्थीहरूलाई कामको संसारमा प्रवेश गर्न चाहिने आवश्यक ज्ञान र सीप प्रदान गर्न सकेको छैन । माध्यमिक विद्यालय तहको अन्तिम परीक्षा एस.एल.सी. हो । २०६१ सालमा ३८.७२%, २०६२ सालमा ४६.५१% र २०६३ सालमा ५८.६४% विद्यार्थी उत्तीर्ण भएको देखिन्छ, शैक्षिक दर्पण (२०६३) । यसरी ५०% भन्दा पनि कम विद्यार्थीहरू एस.एल.सी. मा उत्तीर्ण हुनुले शिक्षामा राष्ट्रले गरेको लगानीको आधा भाग खेर गइरहेको देखिन्छ । यो पनि संस्थागत विद्यालयको उच्च प्रतिशत करिब ८३%, शैक्षिक दर्पण (२०६३) का कारणले भएको देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयमा करिब १७ देखि ३० प्रतिशतसम्म मात्र विद्यार्थीहरू उत्तीर्ण भएको तथ्याङ्क पाइन्छ ।

मेरो अध्ययन क्षेत्र भापा जिल्लाको भद्रपुर नगरपालिकामा केन्द्रित भएकाले भापा जिल्लाको शैक्षिक स्थितिका बारेमा प्रष्ट्याउने प्रयास गरेको छु । यस जिल्लामा सामुदायिक मा.वि.हरू ३५९ र संस्थागत मा.वि.हरू २९० वटा रहेका छन् ।

१.२ समस्याको कथन

नेपाल सरकारले हरेक वर्ष ठूलो धनराशी शिक्षामा खर्च गरिरहेको छ। प्रत्येक वर्ष बजेटमा १६% भन्दा रकम विनियोजन गरेतापनि सामुदायिक मा.वि.हरूको शैक्षिक उपलब्धि भने त्यति सन्तोषजनक पाइदैन। शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धताको कमीले विषयवस्तुको गहिराइसम्म पुगी अध्यापन कार्य गर्न नसकनु त होइन? राज्य एवम् वि.व्य.स.ले शैक्षिक सामग्रीको अभाव परिपूर्ति गर्न नसकेकोले त होइन? विद्यार्थी परिचालन गर्नु र शैक्षिक सामग्री जुटाउने जस्ता भएको गुण शिक्षकमा कमी त भएको हैन्? जस्ता शैक्षिक सामग्रीका अभाव एवम् कम प्रयोगका कारण वास्तवमै शैक्षिक उपलब्धिमा कमी आएको त भन्न सकिन्छ, या सकिदैन यसै विषयवस्तुलाई समेटि एउटा अध्ययनको विषय बनाएको छु।

शैक्षिक सामग्रीको उचित प्रयोगबाट विषयवस्तुलाई सरल ढङ्गले सिकारु समक्ष पुऱ्याउन सकिन्छ। तर यसो नभएर विषयवस्तुसँग मेल नखाने खर्चिलो र सहजै प्राप्त गर्न नसकिने शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग भएमा शिक्षण कार्यलाई अर्थहीन बनाउँदछ। तसर्थ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्नका लागि योग्य एवम् तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको आवश्यकता पर्दछ। तर सबै विद्यालयहरूमा त्यस्ता शिक्षकहरूको अभावले गर्दा शैक्षिक सामग्रीहरूको व्यवस्थापनमा समस्या रहेको छ।

गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग एउटा महत्त्वपूर्ण आधार मानिएको भएता पनि यसको व्यापक एवम् प्रभावकारी प्रयोगको कमीको कारणले शैक्षिक उद्देश्य पूरा गर्न नसकिएको अवस्था देखिन्छ। शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले कम समयमा सरल ढंगबाट दिगो सिकाई सम्भव हुने हुँदा यसको प्रयोगमा के कसरी व्यापकता ल्याउन सकिन्छ। पाठयोजना तथा पाठ्यक्रम सुहाउँदो शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव के कस्ता हुन सक्छन् आदि विषयलाई अध्ययनको समस्याको रूपमा छनौट गरेको छु। त्यसैले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव विषयलाई समस्याजन्य विषयको रूपमा छनोट गरिएको छ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न प्रभावकारी सिकाइ प्रकृया महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । शैक्षिक सामग्रीको सहज एवम् व्यापक प्रयोगले सिकाई उपलब्धि पूर्ण हुन्छ भन्ने कुरामा दुइमत देखिदैन । यसर्थ प्रस्तुत अध्ययन सहज एवम् दिगो सिकाइका लागि औचित्यपूर्ण हुने आशा गरिएको छ । गुणस्तरीय शिक्षा नारामा मात्र सीमित रहेको देखिएको वर्तमान अवस्थामा यस अध्ययनले सरोकारवाला पक्षहरूका लागि मार्गदर्शनको रूपमा काम गर्न सक्ने छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सक्ने देखिन्छ ।

विद्यालयको शैक्षिक प्रणालीलाई प्रभावकारी ढंगले विकास गर्नका लागि शैक्षिक सामग्रीको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । शैक्षिक सामग्री विषयवस्तुसँग सम्बन्धित विद्यार्थीहरूको उमेरस्तर र रुचिमा आधारित हुन अपरिहार्य छ । यसरी शैक्षिक सामग्री सही ढंगले प्रयोग गर्दा विद्यार्थीहरूको सिकाइमा प्रभावकारीता ल्याउनको साथै शिक्षकहरूको शिक्षण गर्ने कलाको विकास गराउँदछ । विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग सही ढंगले भए शिक्षण प्रभावकारी हुन जान्छ ।

सामुदायिक विद्यालयहरूको शैक्षिक उपलब्धि न्यून हुने कारण शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नभएकोले नै हो । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पार्छ र विद्यार्थीको सिकाइमा कस्तो भूमिका खेल्दछ भन्ने जानकारी लिन सकिन्छ । विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीहरू परिचालन सम्बन्धमा के कस्ता व्यवस्था गरिएको छ, सो जानकारी पनि लिन सकिन्छ । सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीहरूको व्यवस्थापन र प्रयोगमा ध्यान दिए जस्तो देखिदैन । शै.सा.को उचित परिचालन गर्न वि.व्य.स., वि.प्र.को भूमिका के रहेछ भन्ने खोजी गर्न आवश्यक ठानिएको छ ।

अन्त्यमा यस अध्ययनबाट शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, प्र.अ., वि.व्य.स., पाठ्यक्रम निर्माणकर्ता, शैक्षिक योजनाकार आदिलाई समेत यस अध्ययनले शैक्षिक उपलब्धि कसरी हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने सवालमा सहयोग पुग्न सक्ने आशा राखिएको छ ।

१.४ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनका निम्नानुसारका उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- क) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाई उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव पत्ता लगाउनु ।
- ख) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग हुन नसक्नुका कारणहरू पत्ता लगाउनु ।
- ग) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरू पहिचान गर्नु ।
- घ) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग बढाउने उपायहरू खोजी गर्नु ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

यस अध्ययन शिर्षक अन्तर्गत निम्न प्रश्नहरू तयार गरिएका छन् :-

- क) शै.सा.को प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ?
- ख) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग हुन नसक्नुको कारणहरू के-के हुन् ?
- ग) शै.सा.को प्रयोगमा के कस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् ?
- घ) शै.सा.को प्रयोग बढाउन के कस्ता उपायहरू अपनाउनु पर्दछ ?
- ङ) स्थानीय शैक्षिक सामग्री निर्माणका लागि कस्तो पहल गर्नु पर्दछ ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

यस अध्ययनको उद्देश्य र क्षेत्र व्यापक र विस्तृत भएता पनि सिमित साधन, स्रोत, समय साथै अन्य कारणले गर्दा यस अध्ययनको परिसीमा निम्न रूपमा तय गरिएको छ । यस अध्ययनलाई भ्नापा जिल्लाको भद्रपुर नगरपालिका र आसपासका गा.वि.स.हरू अन्तर्गतका जम्मा २ वटा सामुदायिक मा.वि. वीरेन्द्र उच्च मा.वि. चन्द्रगढी, भद्रपुर मा.वि. भद्रपुरको शैक्षिक सामग्री र सिकाई उपलब्धि बीचको सम्बन्धको मात्र अध्ययन र विश्लेषण गरिनेछ । छनौट गरिएका प्रत्येक विद्यालयका जम्मा २ प्र.अ., ४ शिक्षक, ८ विद्यार्थीहरू, वि.व्य.स.का पदाधिकारी र अभिभावक गरी जम्मा १८ जनाको जनसंख्यामा अन्तर्वार्ता तथा प्रश्नावली सिमित पारिएको छ । यस अध्ययनलाई मुद्रित सामग्रीहरूको प्रयोगमा सिमित गरिनुका साथै

यस अध्ययनलाई शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभावमा मात्र सिमित गरिने छ ।

१.७ शब्दहरूको परिभाषा

मा.वि.	:	माध्यामिक विद्यालय
नि.मा.वि.	:	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्रा.वि.	:	प्राथमिक विद्यालय
वि.प्र.	:	विद्यालय प्रशासन
वि.व्य.स.	:	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शै.सा.	:	शैक्षिक सामग्री
एस.एल.सी	:	स्कूल लिभिङ् सर्टिफिकेट
SIP	:	School Improvement Plan

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनारावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

अनुसन्धान समस्यालाई स्पष्ट पार्न, अध्ययन विधिलाई सुधार गर्न तथा अनुसन्धानकर्ताको सम्बन्धित विषयको ज्ञानको क्षेत्रलाई फराकिलो पार्न साहित्यको पुनारावलोकनले सहयोग पुर्याउँदछ। विभिन्न साहित्यहरूको पुनारावलोकन पछि निश्चित सिद्धान्तको चयन गरी अनुसन्धानकर्ताले त्यसलाई अध्ययनको आधार मान्नु पर्ने हुन्छ। त्यसैलाई सैद्धान्तिक खाका भनिन्छ। सैद्धान्तिक ढाँचामा आधारित भएर अध्ययनका लागि निश्चित संरचना निर्माण गर्नु पर्दछ। कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान गर्दा सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनबाट आफूले अध्ययनलाई कसरी सिलसिलाबद्ध ढाँगले अगाडी बढाउने भन्ने कुरा नै प्रष्ट हुनुपर्दछ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनारावलोकन

हाडा (२०५९)का अनुसार गुणस्तरीय शिक्षण सामग्री र वातावरणको अपरिहार्यता शीर्षकका अनुसार "The progress of country depends upon the quality of its teachers and for this reason teaching is the noblest among all professionals" । विद्वानहरूको यस भनाइलाई मूर्तरूप दिनका लागि पनि विद्यालयमा योग्यता प्राप्त, तालीम प्राप्त, दक्ष र अनुभवी शिक्षकको जरुरत पर्दछ। जुनसुकै काइदाका साथ बनाइएको भएपनि चालक योग्य एवम् सीपयुक्त नभएमा डुंगा नदीमा डुब्न सक्छ भने भै पर्याप्त भौतिक सुविधा उपलब्ध छ किन्तु योग्य शिक्षकको सेवा उपलब्ध छैन भने प्रभावकारी शिक्षण दिन सकिदैन भन्ने कुरालाई ध्यानमा राखी शिक्षकको व्यवस्थापनमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ, (हाडा, २०५९ बाट उद्धृत) ।

विकासका निम्ति शिक्षा (२०५९) का अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले पाठलाई स्पष्ट गराउँदछ। प्रस्तुत धारणालाई छर्लङ्ग पार्दछ। एउटा उपयुक्त चित्रले हजारौं शब्दको ज्ञान गराइराखेको हुन्छ। शैक्षिक सामग्रीको अभावमा शिक्षकलाई शिक्षक गर्न कठिन हुने मात्र नभई बालबालीकाका लागि सिकाई अरुचिकर हुन्छ। उपयुक्त विन्दुमा उपयुक्त शै.सा.को प्रयोगबाट विषयको धारण स्पष्ट हुन्छ। उदाहरणको लागि चित्र, नकसा, चार्ट, नमूनाको अवलोकन र सामग्री निर्माण कार्यमा विद्यार्थीहरूलाई सहभागी बनाइएमा शिक्षण ज्ञानवर्द्धक

र अनुभवप्रद हुनसकछ । यसरी समुचित शिक्षण सामग्रीको उचित मात्रामा प्रदर्शन र प्रयोग हुन सके शिक्षक अभै प्रभावकारी हुनुको साथै शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यले गुणस्तरीय शिक्षाको जुन अपेक्षा गरेको छ, त्यो पूरा हुन सकछ, (विकासको निम्ती शिक्षा २०५९) ।

पाठ्यक्रम सामग्री निर्माण तथा वितरणमा परेका मेहनत एवम् श्रोत तथा समय खर्चे अनुसार विद्यालयमा ती सामग्री उपलब्ध भएको र प्रयोग भएको पाइदैन । सामग्री उपयोगी नभएर तिनको प्रयोग नभएको हो कि, यतातिर पनि सोध्नु आवश्यक छ । यसका लागि पाठ्यक्रम विषय विस्तृतिकरण तथा शिक्षक निर्देशिका उद्देश्य र उपयोगिता माथि छलफल गर्नु पनि उपयुक्त होला । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगबाट विद्यार्थीले सिकेका कुरा उनीहरूको मनमा चिरस्थायी रहन मदत होस, उनीहरू सार्थक र व्यवहारीक ज्ञान प्राप्त गरुन, सृजनात्मक प्रतिभाको विकास गर्न सकुन, विद्यार्थीले अध्ययन क्रियाकलापमा अभिरूचि बढाई सोच्ने बानी बसाल्नुका साथै पठन-पाठनको क्रियाकलापमा शिक्षक र विद्यार्थीहरूको संलग्नता बढ्न सकोस भन्ने धारणाका साथ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा जोड दिइएको छ ।

आर्थिक दृष्टिकोणले पिछडिएको हाम्रो जस्तो विकासन्मुख राष्ट्रमा शै.सा.को प्रयोग एक अनावश्यक आर्थिक बोझ हो भनाई पनि कही-कही सुनिन्छ । विदेशी, बढी मोल पर्ने, उच्च स्तरका शै.सा.हरू प्रयोगमा ल्याउनुभन्दा स्थानीय प्रयासबाट निर्मित सुपथ मूल्यको शै.सा.लाई नै बढी जोड दिइनु पर्ने कुरा सर्वमान्य भइसकेको छ । त्यसमा पनि विद्यार्थी र शिक्षक दुवैले मिली संयुक्त प्रयासबाट योजनावद्ध ढङ्गले निर्माण गरिएको शै.सा.को प्रयोगले पठनपाठनलाई बढी प्रभावकारी बनाउँदछ । साथै सुपथ मूल्यमा पाइने स्थानीय सामग्री, सरल, चिरपरिचित हुनुका साथै सजिलै पाइने हुनाले यस्ता शै.सा.को सदुपयोगबाट विद्यार्थीहरूमा बढी सकारात्मक प्रभाव पर्दछ, (विकासको निम्ती शिक्षा २०५९) ।

शिक्षा (२०६०) का अनुसार हाम्रो देशमा शिक्षक तालिमलाई ठूलो महत्त्व दिइ यसमा प्रसस्त लगानी गरिएता पनि तालीमबाट सन्तोषजनक परिणाम हासिल गर्न सकिएन भन्ने गुनासो सुनिएको छ । त्यसैले सम्बन्धित संस्थाहरूको तालीम प्रभावकारी बनाई यसबाट विद्यालयका कक्षाकोठामा उपयोग गरी बालबालीकालाई नवीनतम ज्ञान तथा सीप प्रदान गर्न सकेमा

देशले सोचे अनुसारको सक्षम जनशक्ती प्रष्ट गर्ने आशा गर्न सकिन्छ । तालीम प्राप्त शिक्षकबाट स्थानीय तथा कम मूल्यका शै.सा.हरूको अत्याधिक मात्रामा उपयोग हुन सके विश्वका बालबालिकासँग हाम्रा बालबालीका कुनै पनि क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ, (विकासका निम्ती शिक्षा २०६०) ।

शैक्षिक सामग्रीहरू मध्ये कालोपाटी पनि एक महत्त्वपूर्ण शै.सा. मानिन्छ । यसको प्रयोग उपयुक्त स्थानमा राखेर शिक्षण गर्नुपर्दछ । कक्षाकोठामा विद्यार्थीको अगाडी कालोपाटी राख्नुपर्दछ । लेखिएका विषयवस्तु विद्यार्थीहरू सबैले देख्ने पनि हुनुपर्दछ । विद्यार्थीको आँखाको सतह मिल्ने गरी बीचमा राख्नु पर्दछ । छाया परेको र टल्कने गरी राख्नु हुँदैन । कालोपाटी राख्दा उक्त कुरामा ध्यान पुऱ्याइएमा विद्यार्थीलाई दिन खोजिएको सन्देश सजिलै विद्यार्थीहरूमा पुऱ्याउन सक्षम हुन सकिन्छ ।

शिक्षकले कालोपाटी प्रयोग गर्नु पूर्ण र प्रयोग गरेपश्चात सफा गर्नु पर्दछ । यदि सफा नगरीकन नै प्रयोग र सफा नगरी बाहिर निस्कियो भने त्यो राम्रो कुरा होइन । तलमाथि गरेर सफा गर्नुपर्दछ । जसले गर्दा चकको धूलोबढी उड्न पाउँदैन र तलतिर मात्रै भर्दछ ।

हाम्रो मुलुकमा आधिकांश विद्यालयहरूमा चकले लेख्ने पाटीलाई कालो रंगले रंगाइने भएको ले नै यसलाई कालोपाटी भन्न थालियो । अहिले आएर पाटीको रंग कालोको सट्टा पहेलो, हरियो, सेतो पनि प्रयोग गर्न थालिएको छ । आँखाका लागि कालोभन्दा हरियो रंग राम्रो मानिन्छ । तसर्थ कुनै-कुनै विद्यालयहरूमा हरियो रंग प्रयोग गरेको पाइन्छ । सामान्यतया चकवोर्ड रंग्याउँदा शुक्रबारका दिन अतिरिक्त क्रियाकलाप सकिएर विद्यालय बन्द गर्ने समयमा रंगाइयो भने आइतबार प्रयोग गर्दा सुकिसकेको हुन्छ ।

शिक्षक निर्देशिकाहरू, जर्नलहरू, पत्रपत्रिका काटेर राखेका फाइलहरू, तालिम सामग्रीहरू, स्वाध्यायन सामग्रीहरू, शैक्षिक तथ्यांकहरू उपलब्ध हुन सकून् । त्यस्तै विद्युतीय औजारहरू रेडियो, टेप रेकर्ड, कम्प्युटर, विद्युतीयतार, ब्याट्रीहरू, चुम्बकीय पाटीहरू उपलब्ध हुन

सकून् । वाताविक नमूनाहरू धेरै उपयोगमा आउने बिरुवाहरू (गमलामा) उपलब्ध हुन सकून् । त्यस्तै काठका सामग्रीहरू अन्तर्गत ब्लकहरू, फलेकहरू, सनमाइका, प्लाइउडका टुक्राहरू उपलब्ध हुन सकून् । त्यस्तै रेखाचित्र सम्बन्धि सामग्रीहरू, ड्रइङ्ग पेपर, मार्कर, टेप, पोस्टरपेपर, कलीप, डिस्प्ले बोर्ड, जालीबोर्ड, कटर, हिटर, हतौडा, आरा, शिलिङ्ग मेसनगन आदि औजारहरू उपलब्ध गराउन सक्नु पर्दछ । विद्यार्थीहरूले निर्माण गरेका उत्कृष्ट चित्र र नमूनाहरू, प्रश्नका संकलन, घटना अध्ययन र कार्यमूलक अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू, शैक्षिक भ्रमणका प्रतिवेदनहरू, सिकाइमा प्रयोग हुने तस्वीरहरू, परियोजना कार्यका प्रतिवेदनहरू आदि उपलब्ध गराउन सक्नु पर्दछ ।

कोईराला (२०६४) का अनुसार जनतासँग धेरै प्रविधिहरू छन् । हामीले अनुभव नगरेको प्रविधिहरू विरुवा चिन्ने प्रविधि, छामेर चिन्ने, चाखेर चिन्ने, हेरेर चिन्ने, दाँजेर चिन्ने यो चिन्ताले वनस्पति शास्त्रको जनप्रविधि खोज्ने बाटो दिन्छ । उसको उपयोगिता पहिल्याउने विधि दिन्छ । जनदौलोमा अनेकन प्रविधिहरू छन् । दुईमुखे चुलो बनाउने प्रविधि, तीनखुट्टे ओदान बनाउने प्रविधि, बच्चाले फिर्फिरे बनाउने प्रविधि, डालोको गणित, ओदानको गणित, त्रिभुज र चतुर्भुजको गणित यसरी गणित घरघरमा छ, कसरी भाषान्तर गर्न सिक्यौं भन्ने प्रविधि, (कोइराला २०६४) ।

माथिका छलफलबाट मैले एउटा मान्यता स्थापित गरे । प्रविधि गाउँघरमै छ, घरघरमै छ । तिनलाई विद्यालयमा ल्यायौं भने हाम्रो शिक्षा स्वतः सान्दर्भिक हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ ।

२.२ सैद्धान्तिक खाका

प्याभलमका (१९०४) अनुसार दृष्य र अदृश्य दुवै प्रकारका प्रभाव प्राणीको सिकाइमा पर्छ भनी प्रमाणित गरेका छन् । सर्वप्रथम उनले आफ्नो प्रयोगात्मक अनुसन्धान सफल पार्नका लागि कुकुर, घण्टी, कुकुर बाध्ने चेन र प्रयोगशालाको व्यवस्थापन गरेका थिए । लामो समयको प्रयोगको अन्तरालमा कुकुरले खाना खाँदा मात्र न्याल ननिकाली खाना देख्दा, खानाको सूचना प्राप्त गर्दा पनि न्याली निकाल्नु जस्ता क्रियाकलाप अनुसन्धान सफल हुनु हो । यदी खाना देख्नु दृष्य तत्व हो भने सूचना प्राप्त गर्नु अदृष्य तत्व हो । यसरी दुवै

तत्वबाट एउटै प्रतिक्रिया देखाउने बानीलाई अभ्यास भनिन्छ । प्याभलम एउटा भोको कुकुरलाई यान्त्रिक रूपबाट तयार गरको प्रयोगशालामा राख्छन् र कुकुरलाई कुनै प्रकारको दुःख हुन दिएको छैन र कुकुरलाई खाना दिने स्वचालित उपकरणको प्रयोग गरिएको छ । यस सिद्धान्तमा सिकाइ उपलब्धिले शैक्षिक सामग्रीको अधिकतमभन्दा अधिकतम प्रयोग गरी सिकाई गरेको खण्डमा उक्त सिकाइ चिरस्थायी तथा लामो समयसम्म रही रहने हुन्छ । यस प्रयोगात्मक क्रियाकलापमा कुकुरको प्रत्येक क्रियाकलापलाई अनुसन्धानकर्ताले अवलोकन गरेको गरेको छ । कुकुरले खाना देखासाथ प्रतिक्रिया देखाउन थाल्छ । त्यसैले यस प्रयोगमा खाना स्वभाविक प्राकृतिक उत्तेजना हो भने घण्टी अस्वभाविक कृत्रिम उत्तेजना हो । खानाबाट च्याल आउनु स्वभाविक प्रतिक्रिया हो भने घण्टीबाट च्याल आउनु पनि स्वभाविक पनि क्रिया हो । यस प्रयोगमा खाना र घण्टीको सम्बन्ध स्थापना गराएर एउटै प्रकारको नतिजा आउनु सम्बन्ध प्रत्यावर्तनको सिद्धान्त हो (शर्मा एण्ड शर्मा, २०६४ बाट उद्धृत)

मनोवैज्ञानिक (B.F. Skinner) को सिकाई सिद्धान्तलाई कार्यमूलक वा क्रियात्मक सम्बन्ध प्रत्यावर्तन (Operant Conditioning) भनिन्छ । उनले अनुसार परेवालाई पात्र बनाएर गरेका प्रयोगहरूबाट प्रयोगात्मक मनोवैज्ञानिकको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ । यही तथ्यहरूलाई आधारमानी उनले मानवीय व्यवहारको अध्ययनमा समेत योजनाबद्ध र वस्तुगत कार्यहरू गर्न सकिने प्रमाणित गरेका कुरा उल्लेख गरिएको छ, (रेग्मी तथा अन्य २०६७ बाट उद्धृत) ।

शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप भन्नाले शिक्षक र विद्यार्थी बीचको अन्तर्क्रियात्मक प्रक्रिया भन्ने बुझिन्छ । यस अन्तर्गत शिक्षकले विद्यार्थीको लागि व्यवस्थित ढङ्गबाट उपयुक्त शिक्षण विधि तथा पद्धतिद्वारा सिकाई अनुभव प्रदान गर्दछन् । शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप अन्तर्गत सिकाईको उद्देश्य निर्धारण गर्ने , सिकाई योजना तयारी र कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कन गरिन्छ ।

यस अध्ययनमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभावलाई सैद्धान्तिक ज्ञान प्राप्त पश्चात शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्न खोज्दा सिकाई प्रभावकारी एवम् दिगो

हुन्छ भन्ने मान्यतामा शैक्षिक सामग्रीलाई पुनर्वलको रूपमा राखी अध्ययन गर्ने सैद्धान्तिक खाका बनाइएको छ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भन्नाले शिक्षक र विद्यार्थीका लागि व्यवस्थित ढंगबाट उपयुक्त शिक्षण विधि तथा पद्धतिद्वारा सिकाइ अनुभव प्रदान गर्दछन् । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अन्तर्गत सिकाइको उद्देश्य निर्धारण गर्ने, सिकाइ योजना तयारी र कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कन गरिन्छ । शिक्षकले शिक्षण गर्दा विषयवस्तुको प्रभावकारी तरिका सम्प्रेषण गरेर मात्र पुग्दैन । विद्यार्थी आफै सिकने वातावरण एवम् अग्रसर बनाउन सक्नुपर्दछ । यस अध्ययनमा केही मनोवैज्ञानिकहरूका सिकाइसम्बन्धी चिन्तनहरूलाई आधार बनाइ यी दुई बीचको अन्तर सम्बन्धबाट सिकाइमा देखिएका समस्या पहिचान गर्न सकिने विश्वास लिइएको छ । जस्तै : प्रकृतिवादी रुसोको अनुसार “प्रत्यक्ष अनुभवबाट आएको सिकाइ स्वतन्त्रता एवम् प्राकृतिक वातावरणबाट प्राप्त व्यवहार नै उत्तम हुन्छ”, (शर्मा, २०५७) ।

यस अध्ययनमा बालवालीकाहरूको शारीरिक विकास र सिकाइ स्थितिसँग तुलना गर्न सकिने मान्यता राखिएको छ । त्यसैले यस अध्ययनमा सिकारुका लागि सिकाइ विधि तथा पद्धतिहरू, शिक्षक सिकाइमा देखिएका समस्याहरू र समस्या सामाधानका उपायहरूलाई प्रष्ट्याउने प्रयास गरिने छ । स्क्रीनको सिद्धान्तको मूल आशय सिकाइ र व्यवहार परिवर्तन उपलब्ध वातावरणीय उद्दीपक प्रति सहजै पैदा हुने प्रतिक्रिया र तत् पश्चात् प्राप्त हुने पुनर्वलीय उद्दीपक बीचको सम्बन्धबाट हुन्छ भन्ने भनाई मेरो अध्ययनमा शै.सा.को प्रयोगले शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभावलाई शैद्धान्तिक ज्ञान पश्चात शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्न खोज्दा सिकाइ चिरस्थायी हुन्छ भन्ने मान्यतामा शैक्षिक सामग्रीलाई पुनर्वलको रूपमा राखी अध्ययन गर्न शैद्धान्तिक खाका बनाइने छ ।

२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता

सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न तथा दिगो सिकाइका लागि विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक, प्र.अ., एवम् वि.व्य.स. तथा अन्य सरोकारवाला पक्षहरूलाई एक अर्कामा समन्वय गरी के कसरी विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको उपयुक्त मात्रामा व्यवस्था

मिलाई प्रभावकारी प्रयोग गर्न सकिन्छ, र दिगो सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ, भन्ने सन्दर्भमा जानकारी दिन यो अध्ययन उपयोगी बन्न सक्ने छ, भनी विश्वास गर्न सकिन्छ ।

वर्तमान समयमा परम्परागत विधि तथा वर्तमान शिक्षण विधिमा कमीकमजोरीहरू केलाएर तिनीहरूमा सुधार गरी तथा नयाँ विधिहरूको प्रयोग गरी शैक्षिक सामग्री आजको गुणस्तरीय शिक्षा प्रदानमा अपरिहार्य भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्न यस अध्ययनले सहयोग गर्न सक्ने छ । आजको युग सुहाउँदो शिक्षण गर्न र बढीभन्दा बढी उपलब्धि हासिल गरी सबैलाई सिक्ने र सिकाउने एवम् रूचिकर कक्षा शिक्षण पद्धति गर्न आ-आफ्नो बुद्धि, सीप, लगनशीलता एवम् आर्थिक पहुँचलाई ध्यानमा राखी प्रभावकारी शिक्षण गर्नु आजको आवश्यकता पनि र वास्तविकता पनि हो । यसरी शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शिक्षण कार्य गर्दा विद्यार्थीहरू स्वावलम्बी एवम् आत्मनिर्भर बन्ने विषयमा सोधकार्यले सम्बन्धित सबैलाई सघाउ पुऱ्याउँछ ।

कुनै पनि विद्यालयमा पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता भएर मात्र शिक्षण कार्य सफल हुदैन । तसर्थ उक्त सामग्रीहरूको सही तरिकाले संरक्षण गर्न, प्रयोग गर्न, समय सान्दर्भिक सामग्री निर्माण गर्नका लागि आवश्यक तालिमको व्यवस्था हुनुपर्ने देखिएको छ । यद्यपी स्रोत साधनहरूको उचित तरिकाले संरक्षण एवम् प्रयोग गर्न दक्ष, कुशल र योग्य जनशक्तिको अभावमा शिक्षण कार्य भै असफल, अप्रभावकारी र समग्र शैक्षिक विकासमा नै कम हुने देखिएको छ ।

यस शिर्षक अन्तर्गत सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव सम्बन्धमा के भन्न सकिन्छ, भने शैक्षिक सामग्री भएर मात्र पुग्दैन । उक्त शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग विद्यालयमा अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको पहुँच योग्य हुनुपर्दछ । त्यसबाट सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूले उक्त शैक्षिक सामग्री प्रयोगको साथै यसको व्यवस्थापनका निम्ती पार्न विभिन्न कुराहरूमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । शैक्षिक सामग्री राख्ने ठाउँ, विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने ठाउँ, माग अनुसारको सेवाको विस्तार, बजेट जस्ता कुराहरूमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग वर्तमान अवस्थालाई हेर्दा शैक्षिक सामग्रीको उचित प्रयोग हुन नसकेको अवस्थालाई समेत आधार बनाई व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

कुनै पनि विषयको अध्ययन अनुसन्धानलाई निश्चित लक्ष्यसम्म पुऱ्याउनका लागि त्यसका विभिन्न विधिहरू अवलम्बन गर्नु पर्ने हुन्छ। उक्त विधिहरूको अवलम्बन गरेर शिक्षण कार्य गरियो भने शिक्षक प्रभावकारी हुन्छ। यदि उक्त विधिहरूको ख्यालै नगरी शिक्षक गरियो भने शिक्षक निश्चित लक्ष्यसम्म पुग्न सक्दैन। त्यसैले यस अनुसन्धान अध्ययनलाई पनि वर्णानात्मक र गुणात्मक ढाँचामा अध्ययन गरी Random Selection विधिलाई अपनाइएको छ।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

यो शोधपत्र सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव विषयका अध्ययनसँग सम्बन्धित हुनेछ। अध्ययनका क्रममा देखिएका अवस्था, समस्या, प्रतिक्रिया, घटनाको व्याख्या विश्लेषण आदिलाई संचित तथ्यांकीय तथा शाब्दिक ढाँचामा चरणबद्ध अध्ययन गरिने छ। यो अध्ययन वर्णानात्मक र गुणात्मक ढाँचामा तयार गरिने छ। शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगका सम्बन्धमा केन्द्रित रही अध्ययन गरिने यस अध्ययनको विषयमा उद्देश्य प्राप्तीका लागि स्थलगत सर्वेक्षण, छलफल, अन्तर्वार्ता तथा प्रत्यक्ष भेटघाट जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरेर यस अध्ययनका लागि उद्देश्यपूर्ण नमूना छनोट विधिको आधारमा भद्रपुर नगरपालीका भित्र रहेका २ वटा सामूदायिक माध्यमिक विद्यालयहरू भद्रपुर मा.वि. र वीरेन्द्र उच्च मा.वि. चन्द्रगढीलाई अध्ययनको क्षेत्र कायम गरिएको छ।

३.२ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

कुनै पनि विषयको अनुसन्धानको लागि छनोट गर्दा संयोगमा आधारित नमूना छनोट भन्दा पनि उद्देश्य र प्रकृति अनुसार आफ्नो दिमागीय क्षमताको उपयोग गरी नमूना छनोट गरिने विधि हो। अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्यांकहरू प्रयोग गरिएको छ। प्राथमिक तथ्यांकहरू अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, अवलोकन फाराम (अनुसूची) को आधारमा संकलन गरिने छ भने द्वितीय तथ्यांकहरूमा विद्यालयको SIP दस्तावेज र विद्यालय प्रशासनबाट लिइएको छ।

३.२.१ जनसंख्या

तथ्यांक संकलन प्रक्रिया अन्तर्गत जनसंख्याका रूपमा दुइवटा मा.वि.हरूबाट १-१ जना प्र.अ., २-२ जना शिक्षक, ४-४ जना विद्यार्थीहरू, वि.व्य.स. बाट १-१ जना र अभिभावकबाट १-१ गरी जम्मा १८ जनाको संख्यामा यस अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

३.२.२ नमूनाको आकार

यस अध्ययनका लागि उद्देश्यपूर्ण नमूना छनोट विधिको आधारमा भद्रपुर नगरपालीका भित्र रहेका २ वटा सामूदायिक माध्यमिक विद्यालयहरू भद्रपुर मा.वि. र वीरेन्द्र उच्च मा.वि. चन्द्रगढीलाई समावेश गरिएको छ । नमूना छनोटमा रहेका विद्यालयहरूको नामावली निम्नानुसार छन् :

क्र. स.	विद्यालयका नाम	प्र.अ.	वि.व्य.स.	शिक्षक	विद्यार्थी	अभिभावक	जम्मा
१	श्री भद्रपुर मा.वि.	१	१	२	४	१	९
२	श्री विरेन्द्र उ.मा. वि.	१	१	२	४	१	९
	जम्मा	२	२	४	८	२	१८

स्रोत स्थलगत अध्ययन ०६८

३.२.३ नमूना छनोट विधि

यस अध्ययनको प्रभावकारी ढंगले अगाडी बढ्दै जाओस भन्ने विश्वास लिएर Random Sampling विधि अपनाइएको छ ।

३.२.४ नमूना छनोटको आधार

नमूना छनोटको आधार अन्तर्गत अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्यांकहरू प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक तथ्यांक अन्तर्गत अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, अवलोकन फाराम (

रुजूसूची)को आधारमा संकलन गरिने छ । द्वितीय तथ्यांकहरूमा विद्यालयको SIP दस्तावेज र विद्यालय प्रशासनबाट लिइएको छ ।

३.३ अनुसन्धानका साधन

नमूना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको शैक्षिक सामग्री र यसले सिकाइ उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव के कस्तो रहेको छ सो को जानकारी प्राप्त गर्न अवलोकन फारामलाई स्थलगत अध्ययन गरी, अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, कक्षा अवलोकन प्रतिहप्ता शिक्षक कार्यभार, विवरण फाराम, विद्यार्थी भर्ना फाराम, विवरण आदिलाई प्रमुख रूपमा यस अध्ययन अनुसन्धानको साधनको रूपमा प्रयोगमा ल्याइने छ । यस अनुसन्धानका लागि निम्न साधनहरूको विकास गरी उपयोगमा ल्याइएको छ ।

क) अवलोकन फाराम (रुजूसूची) :- नमूना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको शैक्षिक सामग्री र शैक्षिक उपलब्धिमा पार्ने प्रभाव कस्तो छ भन्ने पत्ता लगाउन अवलोकन फाराम (रुजूसूची) अनुसार अवलोकन गरी आफैले भरेको छु ।

ख) अन्तर्वार्ता प्रश्नावली :- यस अध्ययनका लागि नमूना छनोटमा परेका विद्यालयहरूका प्र.अ., वि.व्य.स.का पदाधिकारी, शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीहरूको धारणा बुझ्न अन्तर्वार्ता प्रश्नावली (३,४,५,६ र ७) को प्रयोग गरिएको छ ।

ग) कक्षा अवलोकन :- यस अध्ययनका लागि नमूना छनोट परेका विद्यालयहरूका तालीम प्राप्त शिक्षकको उद्देश्यमूलक नमूना छनोट आधारमा कक्षा अवलोकन फाराम प्रयोग गरी कक्षा अवलोकन फाराम भरेको छु ।

३.४ तथ्याङ्कका स्रोतहरू

तथ्याङ्कका स्रोत भन्नाले अध्ययन सम्पन्न गर्नका लागि प्रयोगमा ल्याउन सकिने प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै प्रकारका स्रोतहरूको विवरणलाई जनाउँदछ । साथै यस शोधपत्रका लागि निम्नानुसारका तथ्याङ्कका स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

क) प्राथमिक स्रोतहरू

अध्ययनको प्राथमिक स्रोतहरू अन्तर्गत अन्तर्वाता, प्रश्नावली, अवलोकन फाराम (रजुसूची) आदि स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

ख) द्वितीय स्रोतहरू

अध्ययनको लागि आवश्यक पर्ने द्वितीय स्रोतहरू अन्तर्गत पुस्तक, पत्रपत्रिका, लेख रचना, प्रतिवेदन आदिलाई लिइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्कको प्रस्तुति, विश्लेषण र व्याख्या

प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतबाट प्रष्ट गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई प्रमुख रूपमा वर्णात्मक तरीकाले व्याख्या र विश्लेषण गरिने भएता पनि सान्दार्भिक देखिएमा संख्यात्मक रूपमा तालीकाबद्ध गरिनुको साथै वृत्तचित्र आदिको प्रयोगबाट विश्लेषणात्मक प्रस्तुतिकरण समेत गरिने छ । साथै सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, वि.व्य.स., पदाधिकारी, अभिभावकहरूबाट प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त गरिएको तथ्याङ्कहरूलाई वर्णनात्मक तरीकाले व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चार : तथ्याङ्क विश्लेषण तथा प्रस्तुती

यो शोधका लागि नमूना छनोटमा परेका सामुदायिक मा.वि.हरूका वि.व्य.स.का पदाधिकारी, प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी एवम् अभिभावकहरूबाट उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिबाट छनोट गरी प्रत्यक्ष अनतर्वाता तथा सम्बन्धित विद्यालयको अवलोकन गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ। यसका अतिरिक्त बौद्धिक व्याप्तित्व एवम् शिक्षाप्रेमीहरूसँगको अनौपचारिक छलफल तथा सम्बन्धित विद्यालयको अभिलेख मार्फत तथ्याङ्क लिइएको छ।

४.१ सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव

सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव तपसिलको तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका : १ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभाव

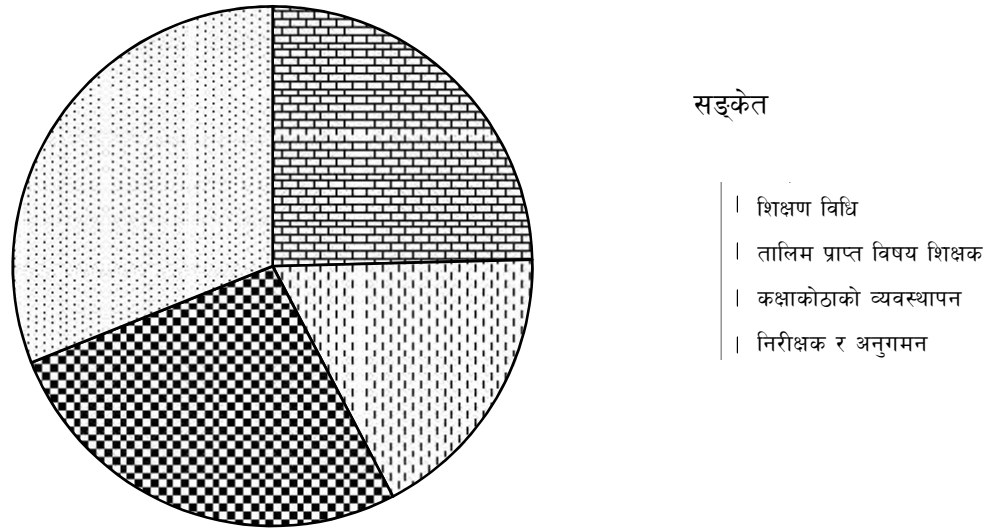
क्र.सं.	असर पार्ने तत्वहरू	प्र.अ.	शिक्षक	वि.व्य.स.	अभिभावक	विद्यार्थी	जम्मा	प्रतिशत
		२	४	२	२	८	१८	१००%
१	शिक्षण विधि र शैक्षिक सामग्री प्रयोग	१	२	२	२	५	१२	६६.६७%
२	तालीम प्राप्त विषय शिक्षक	२	४	१	१	६	१४	७७%
३	कक्षाकोठाको व्यवस्थापन	२	३	१	१	४	११	६१%
४	निरीक्षण र अनुगमन	१	२	१	-	४	८	४४%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८

प्रस्तुत तालिकालाई हेर्दा विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभाव सम्बन्धि असर पार्ने तत्वहरू अन्तर्गत शिक्षण विधि र शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा प्र.अ. १, शिक्षक २, अभिभावक २ र विद्यार्थी ५ गरी जम्मा १२ जना गरी ६६.६७%, तालीम प्राप्त विषय शिक्षक अन्तर्गत प्र.अ. २, शिक्षक ४, वि.व्य.स. १, अभिभावक १, विद्यार्थी ६

गरी जम्मा १४ गरी ७७%, कक्षा कोठाको व्यवस्थापनका प्र.अ. २, शिक्षक ३, वि.व्य.स. १, अभिभावक १, विद्यार्थी ४ गरी जम्मा ११ जना गरी ६१% र निरीक्षक र अनुगमनमा, प्र.अ. १, शिक्षक २, वि.व्य.स. १ र विद्यार्थी ४ गरी जम्मा ८ जना गरी ४४% देखिएको छ। यसको साथै शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धीमा तालिम प्राप्त शिक्षकले बढी प्रभाव पारेको देखिन्छ। निरीक्षण र अनुगमनको पनि बढी आवश्यकता देखिन्छ।

प्रस्तुत तालिकालाई तल निम्नानुसारले वृत्त चित्रमा देखाइएको छ :

माथिको वृत्तचित्रमा संकेत नं. १ ले शिक्षण विधि र शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभावलाई जनाउँदछ। त्यस्तै संकेत नं. २ ले तालिम प्राप्त विषय शिक्षक, संकेत नं. ३ ले कक्षाकोठाको व्यवस्थापन र संकेत नं. ४ ले निरीक्षक र अनुगमनमा पारेको प्रभावलाई जनाउँदछ।

सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभावलाई सैद्धान्तिक ज्ञान प्राप्त पश्चात शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्न खोज्दा सिकाइ प्रभावकारी एवम् दिगो हुन्छ भन्ने वी. एफ. स्कीनरको मान्यता अनुसार शैक्षिक सामग्रीलाई पुनर्वलको रूपमा राखिएको छ।

४.१.१ सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले असर पार्ने तत्त्वहरूलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ

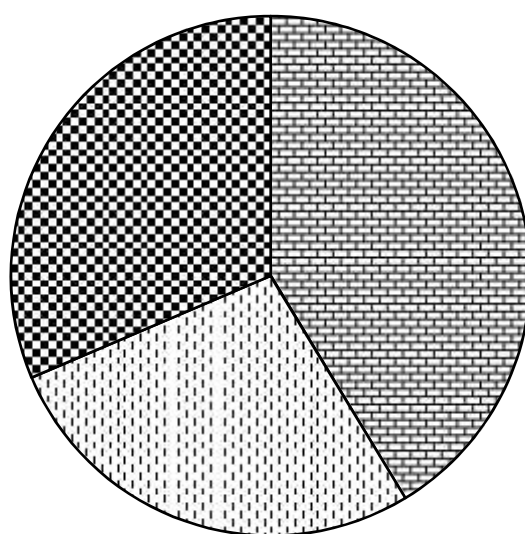
तालीका : २ सिकाइ उपलब्धीमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले असर पार्ने तत्त्वहरू

क्त.सं.	असर पार्ने तत्त्वहरू	प्र.अ.	शिक्षक	वि.व्य.स.	अभिभावक	विद्यार्थी	जम्मा	प्रतिशत
१	प्र.अ. को योग्यता	१	२	१	१	२	७	३८%
२	सामाजिक वातावरण	२	२	१	१	३	९	५०%
३	सक्रिय विद्यार्थी	२	३	२	२	३	१२	३३.३३%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८

उपयुक्त तालिकामा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी असर पार्ने तत्त्व अन्तर्गत प्र.अ.को योग्यतामा ३८%, सामाजिक वातावरण ५०%, सक्रिय विद्यार्थी ३३.३३% देखिएको छ। यस तालिकामा सबभन्दा कम असर पार्ने तत्त्वहरू सक्रिय विद्यार्थीहरू देखिन्छ भने सबभन्दा बढी सामाजिक वातावरणको प्रमुख भूमिका देखिन्छ।

प्रस्तुत तालिकालाई निम्न वृत्तचित्रमा देखाइएको छ :

सङ्केत

- ▣ प्र.अ.को योग्यता र दक्षता
- ▣ सामाजिक वातावरण
- ▣ सक्रिय विद्यार्थी

माथिको वृत्तचित्रमा संकेत १ ले प्र.अ.को योग्यता र दक्षता, संकेत २ ले सामाजिक वातावरण र संकेत ३ ले सक्रिय विद्यार्थीलाई जनाउँदछ ।

४.२ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग हुन नसक्नुका कारणहरू

शिक्षण सिकाइमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको प्रभावकारीता विभिन्न कारणबाट हुन सक्छ । शैक्षिक सामग्रीको प्रभावकारी प्रयोग हुन नसक्नुको कारणबारे शिक्षकहरू, प्र.अ., वि.व्य.स., अभिभावक र विद्यार्थीसँग अन्तर्वार्ता लिदाँ उनीहरूबाट व्यक्त प्रतिक्रियालाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग हुन नसक्नुको कारणमा प्रभाव पार्ने तत्वहरूलाई निम्न तपसिलको तालिकामा देखाइएको छ :-

तालिका : ३ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग हुन नसक्नुका कारण

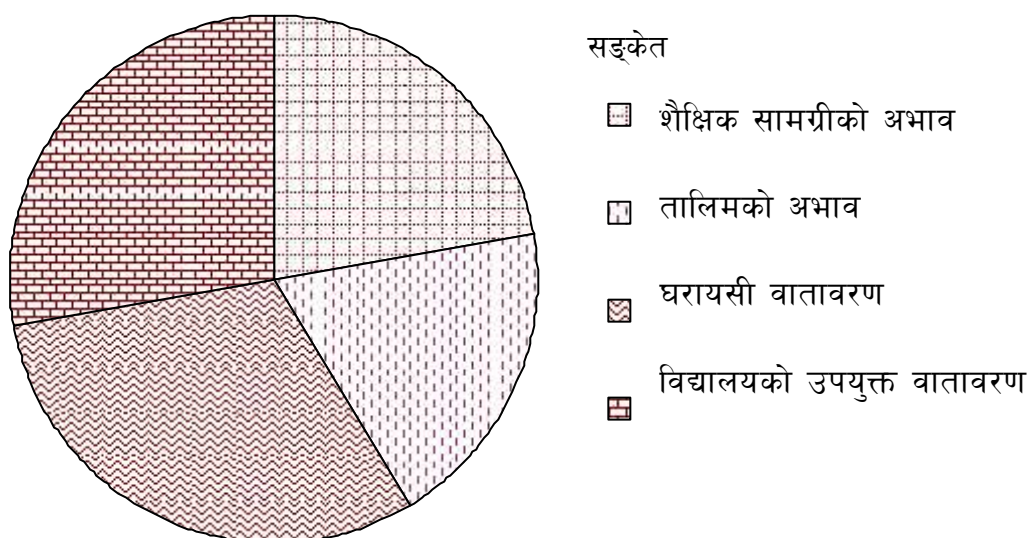
क्र.सं.	असर पार्ने तत्वहरू	प्र.अ.	शिक्षक	वि.व्य.स.	अभिभावक	विद्यार्थी	जम्मा	प्रतिशत
१	शैक्षिक सामग्रीको अभाव	-	२	-	१	५	८	४४%
२	तालिमको अभाव	-	२	१	१	३	७	३८%
३	घरायसी वातावरण	१	२	१	१	६	११	६१%
४	विद्यालयको उपयुक्त वातावरण	१	३	१	-	५	१०	५५%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८

उपयुक्त कारणमा असर पार्ने सामग्रीको प्रयोग हुन नसक्नुको कारणमा असर पार्ने तत्वहरूमा शैक्षिक सामग्रीको अभाव अन्तर्गत शिक्षक २, अभिभावक १ र विद्यार्थी ५ गरी जम्मा ८ गरी ४४%, तालिमको अभाव अन्तर्गत शिक्षक २, वि.व्य.स. १, अभिभावक १,

विद्यार्थी ३ गरी जम्मा ७ गरी ३८%, घरायसी वातावरणमा प्र.अ. १, शिक्षक २, वि.व्य.स. १, अभिभावक १ र विद्यार्थी ६ गरी जम्मा ११ गरी ६१%, विद्यालयको उपयुक्त वातावरणमा प्र.अ. १, शिक्षक ३, वि.व्य.स. १, विद्यार्थी ५ गरी जम्मा १० गरी ५५% रहेको देखाइएको छ। यस तालिकामा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग हुन नसक्नुको मूल कारण घरायसी वातावरण भएको देखिन्छ।

माथि उल्लेखित तालिकालाई निम्नानुसारले वृत्तचित्रमा देखाइएको छ :-

माथिको वृत्तचित्रमा संकेत १ ले शैक्षिक सामग्रीको अभाव, संकेत २ ले तालीमको अभाव, संकेत ३ ले घरायसी वातावरण, संकेत ४ ले विद्यालयको उपयुक्त वातावरण जनाएको छ।

यसरी शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा शैक्षिक सामग्रीको अभावले तालिमको अभावले, घरायसी वातावरणकोले र विद्यालयमा उपयुक्त वातावरण निर्माणले विद्यार्थीको सिकाइमा प्रत्यक्ष असर पारी राखेको हुन्छ। जसले गर्दा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग हुन नसक्नुमा शैक्षिक सामग्रीको अभावले असर पारी राखेको हुन्छ।

४.२.१ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा असर पार्ने तत्त्वहरू

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा असर पार्ने तत्त्वहरूलाई निम्न तालिकामा देखिइएको छ :-

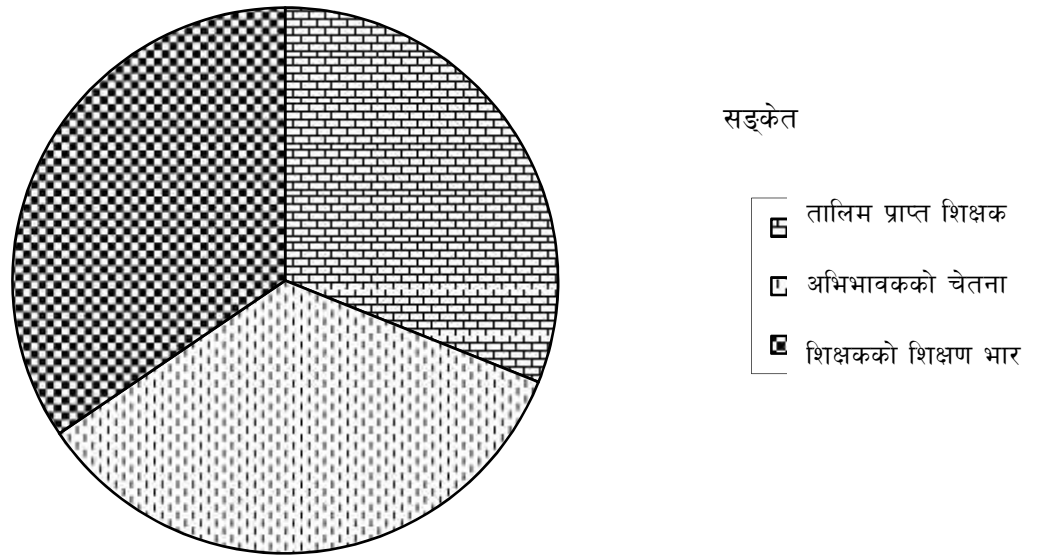
तालिका : ४ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा असर पार्ने तत्त्वहरू

क्र.सं.	असर पार्ने तत्त्वहरू	प्र.अ.	शिक्षक	वि.व्य.स.	अभिभावक	विद्यार्थी	जम्मा	प्रतिशत
१	तालिम प्राप्त विषयगत शिक्षक	१	२	२	२	३	१०	५५%
२	अभिभावकको चेतना	१	२	२	२	४	११	६१%
३	शिक्षकको शिक्षण भार	१	३	२	२	३	११	६१%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८

प्रस्तुत तालिकालाई हेर्दा विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्दा देखापरेको असरहरू अन्तर्गत तालिम प्राप्त विषयगत शिक्षकमा प्र.अ. १, शिक्षक २, वि.व्य.स. २, अभिभावक २ र विद्यार्थी ३ गरी जम्मा १० जना गरी ५५%, अभिभावकको चेतना अन्तर्गत प्र.अ. १, शिक्षक २, वि.व्य.स. २, अभिभावक २ र विद्यार्थी ४ गरी जम्मा ११ जना गरी ६१% र शिक्षकको शिक्षण भार अन्तर्गत प्र.अ. १, शिक्षक ३, वि.व्य.स. २, अभिभावक २ र विद्यार्थी ३ गरी जम्मा ११ जना गरी ६१% रहेको देखाइएको छ। यसरी शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा अभिभावकको चेतना र शिक्षकको शिक्षण भारले असर पारेको देखिन्छ।

माथि उल्लेखित तालिकालाई तलको वृत्तचित्रमा निम्नानुसारले देखाइएको छ :-

माथिको वृत्तचित्रमा संकेत १ ले तालिम प्राप्त विषयगत शिक्षक, संकेत २ ले अभिभावकको चेतना र संकेत ३ ले शिक्षकको शिक्षण भारले विद्यार्थीको शिक्षण सिकाइमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा असर पार्ने तत्त्वहरू जनाउँदछ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख गरिएअनुसार विद्यार्थीको शिक्षण सिकाइमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा तालिम प्राप्त विषय शिक्षक, अभिभावकको चेतना र शिक्षकको शिक्षण भारले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउँदछ । यसबाट प्याभलभको प्रयोगात्मक विधिको पुष्टि भएको पाइन्छ ।

४.३ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्दा देखिएका समस्याहरू

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले शिक्षा प्रणालीलाई सफल एवम् प्रभावकारी ढंगबाट सफल पार्नकालागि सहयोग पुऱ्याउँदछ । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरूको पहिचान गर्नका लागि प्र.अ. बैठकमा तालिमको व्यवस्था गर्नमा पहल गर्नु स्टाफ लगायत वि.व्य.स.संग परामर्श गरी आपसी सदभावको विकास गर्न र शैक्षिक सामग्री लगायतका सहायक सन्दर्भ सामग्रीहरू समयमा नै उपलब्ध गराउन प्र.अ. बैठक छलफल गरेर सम्बन्धित निकायमा पहल गर्ने, आवश्यक अन्य स्रोत साधनहरूको व्यवस्थापन गर्ने,

सुरक्षिक भण्डारण गर्ने र कक्षाकोठाको व्यावस्थापनमा ध्यान पुऱ्याउने जस्ता महत्त्वपूर्ण उपायहरू रहेको पाइयो ।

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्दा देखिएका समस्याहरूलाई तपसिलको तालिकामा देखाइएको छ :

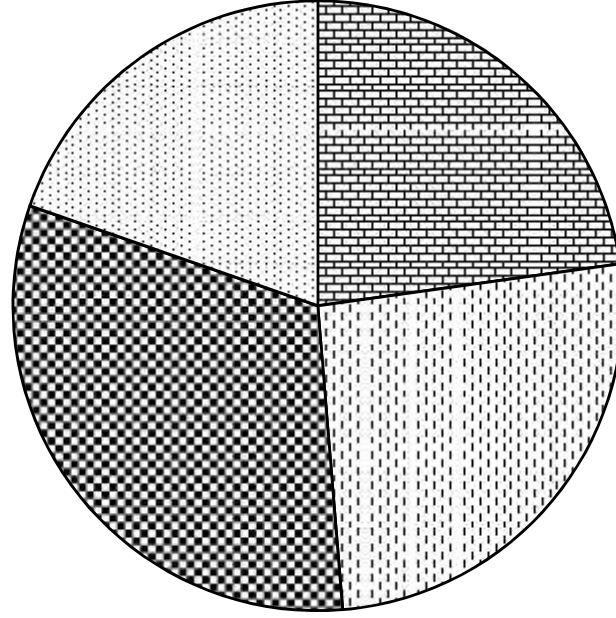
तलिका : ५ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्दा देखिएका समस्याहरू

क्र.सं.	असर पार्ने तत्वहरू	प्र.अ.	शिक्षक	वि.व्य.स.	अभिभावक	विद्यार्थी	जम्मा	प्रतिशत
१	पाठ्यक्रम	१	३	१	-	३	८	४४%
२	तालिमको अभाव	१	२	१	१	४	९	५०%
३	कक्षाकोठाको व्यवस्थापन	१	३	१	१	५	११	६१%
४	शिक्षकको शिक्षक भार	१	३	१	-	२	७	३८%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८

प्रस्तुत तालिकालाई हेर्दा विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरूलाई असर पार्ने तत्वहरू अन्तर्गत पाठ्यक्रममा प्र.अ. १, शिक्षक ३, वि.व्य.स. १ र विद्यार्थी ३ गरी जम्मा ८ गरी ४४%, तालिमको अभाव अन्तर्गत प्र.अ. १, शिक्षक २, वि.व्य.स. १, अभिभावक १ र विद्यार्थी ४ गरी जम्मा ९ गरी ५०%, कक्षा कोठाको व्यवस्थापनमा प्र.अ. १, शिक्षक ३, वि.व्य.स. १ र अभिभावक १, विद्यार्थी ५ गरी जम्मा ११ गरी ६१%, शिक्षकको शिक्षण भारमा प्र.अ. १, शिक्षक ३, वि.व्य.स. १ र विद्यार्थी २ गरी जम्मा ३८% देखाइएको छ । यसरी शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्दा देखिएका समस्याहरूको पहिचान गर्दा कक्षा कोठाको व्यवस्थापनले बढी प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत तालिकालाई तल निम्नानुसार ले वृत्तचित्रमा देखाइएको छ :

सङ्केत

- | पाठ्यक्रम
- | तालिमको अभाव
- | कक्षाकोठाको व्यवस्थापन
- | शिक्षकको शिक्षण भार

प्रस्तुत वृत्तचित्रलाई हेर्दा संकेत नं. १ ले पाठ्यक्रम, संकेत नं. २ ले तालिमको अभाव, संकेत नं. ३ ले कक्षाकोठाको व्यवस्थापन र संकेत नं. ४ ले शिक्षकको शिक्षणभारलाई जनाउँदछ ।

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले पाठलाई स्पष्ट गराउँदछ । शै.सा.को अभावमा शिक्षकलाई शिक्षण गर्न कठिन हुन्छ, साथै बालबालिकाको सिकाई सार्थक रहन्छ । जसले गर्दा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरूलाई पहिचान गरी समयमा समस्या सामधान गर्न सके शिक्षण प्रभावकारी हुन जान्छ ।

४.४ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग बढाउने उपायहरू

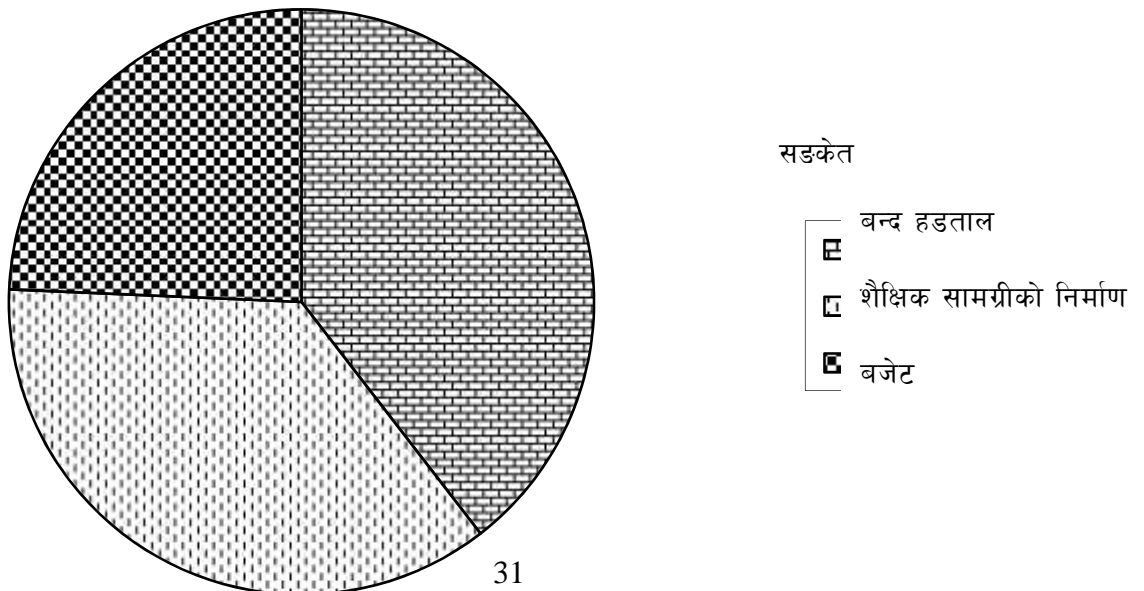
तालीका : ६ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग बढाउने उपायहरू

क्र.सं.	असर पार्ने तत्वहरू	प्र.अ.	शिक्षक	वि.व्य.स.	अभिभावक	विद्यार्थी	जम्मा	प्रतिशत
१	बन्द हडताल	२	१	१	१	६	११	६१%
२	शैक्षिक सामग्री निर्माण र संकलन	१	२	२	२	५	१२	६६.६७%
३	बजेट	१	३	१	-	३	८	४४%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८

प्रस्तुत तालिकामा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग बढाउने उपायहरूलाई बन्द हडताल अन्तर्गत प्र.अ. २, शिक्षक १, वि.व्य.स. १ अभिभावक १ र विद्यार्थी ६ गरी जम्मा ११ गरी ६१%, शैक्षिक सामग्री निर्माण र संकलन अन्तर्गत प्र.अ. १, शिक्षक २, वि.व्य.स. २, अभिभावक २ र विद्यार्थी ५ गरी जम्मा १२ गरी ६६.६७% र बजेट अन्तर्गत प्र.अ. १, शिक्षक ३, वि.व्य.स. १ र विद्यार्थी ३ गरी जम्मा ८ गरी ४४% देखिएको छ। यसरी शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग बढाउने उपायहरूमा शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र संकलनको बढी भूमिका रहेको देखिन्छ।

प्रस्तुत तालिकालाई वृत्तचित्रमा देखाइएको छ :-

माथिको वृत्तचित्रमा संकेत १ ले बन्द हडताल, संकेत २ ले शैक्षिक सामग्री निर्माण र संकलन र संकेत ३ ले बजेटलाई जनाउँदछ ।

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरू बन्द हडताल, शैक्षिक सामग्री निर्माण र संकलन र बजेटले शिक्षण कार्यमा असर पार्दछन् । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरूलाई निराकरण गर्न सकेमा शिक्षण सिकाई चिरस्थायी हुन्छ ।

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरू

शिक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको निर्माण तथा प्रयोग बारेमा शिक्षकहरूलाई तालिमको व्यवस्था के कस्तो छ र कक्षाशिक्षणमा शै.सा.को प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्नका लागि र शै.सा. प्रयोगमा देखिएका समस्याहरूले सिकाइ उपलब्धिमा के कस्तो असर पारेको छ र ती असर पार्ने तत्वहरूका अध्ययनको सन्दर्भमा विभिन्न तथ्याङ्कहरू संकलन गर्ने कार्य सम्पन्न भयो । उक्त तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि स्थलगत रूपमा अध्ययनमा परेका विद्यालयहरूमा गएर प्र.अ., शिक्षक, वि.व्य.स., अभिभावक र विद्यार्थीहरूसँग आधिकारीक धारणाहरूबाट तथ्याङ्क संकलन गर्ने कार्य र प्रत्यक्ष भेटवार्ताबाट शैक्षिक सामग्री उपलब्धताबारे तथ्याङ्क संकलनका लागि प्रश्नावली तयार गरी कार्य सम्पन्न भएको थियो ।

५.१ प्राप्ति

यस अध्ययनको तथ्याङ्क संकलन गर्ने क्रममा नमूना छनौट भएका विद्यालयहरूमा तथ्याङ्क संकलन गर्न स्थलगत रूपमा जाँदा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा पारेको प्रभाव बारे तिनीहरूको विश्लेषणबाट प्राप्त भएका प्राप्तिहरूलाई अनुच्छेदमा उल्लेख गरिएको छ । शैक्षिक सामग्री उपलब्धताको लागि विद्यालयले पहल गरेतापनि सम्बन्धित निकायले समयमा सहजरूपमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था न्यून रहेको पाइएको छ । जसको कारणले गर्दा शिक्षण कार्य असहज हुने पाइएको छ । शैक्षिक सामग्री भण्डारण गर्ने छुट्टै कोठाको व्यवस्था नभएको र भएका सामग्रीहरू दराजमा नै राख्ने व्यवस्था भएको पाइएको छ । शिक्षा प्रणालीलाई सफल पार्न र सिकाइलाई व्यवहारिक बनाउने हैसियतले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र सामग्री निर्माणका लागि तालिमको व्यवस्था भएको पाइएको छ ।

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले कक्षा शिक्षण कार्य सहज हुने र सिकाइ कार्य प्रभावकारी हुनका साथै विद्यार्थीहरू नयाँ कुरा सिक्नका लागि उत्सुकता हुने पाइएको छ । त्यस्तै शिक्षकलाई पनि शिक्षण कार्यमा सहजता ल्याउन सहयोग पुऱ्याएको पाइयो । विद्यालयमा देखिएका

शैक्षिक सामग्रीहरूको समस्यालाई निराकरण गर्नका लागि विषयगत शिक्षकहरूलाई सामग्री निर्माण गर्ने तालिमको उचित व्यवस्था हुनु पर्ने आवश्यक भएका पाइएको छ । यस अध्ययनको लागि सैद्धान्तिक खाका निर्माण गर्दा जहाँ वि.व्य.स., शिक्षक अभिभावक संघ, अभिभावकहरू, शिक्षकहरू र विद्यार्थीहरूमा सौहार्द्रता कायम भएमा र तालिम प्राप्त विषयगत शिक्षकहरू उपलब्ध भएमा शैक्षिक उपलब्धि राम्रो हुन्छ भन्ने गरिएको थियो । त्यस्तै एउटा विद्यालयमा काम गर्ने शिक्षकहरूबीच शारीरिक, सुरक्षात्मक, सामाजिक, स्वाभिमानको र अभिवृद्धिको कुराहरू पूरा गर्न सकेमा गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्नमा सहज हुने थियो । उक्त सिद्धान्तका आधारमा बढाउन सकेमा मात्र राम्रो नतिजा वा उपलब्धि प्राप्त हुन सक्छ । यिनै सिद्धान्तका आधारमा अभिभावक र शिक्षकको आवश्यकता र चाहना बुझेर विद्यालयले सन्तुष्ट राख्न सकेमा उनीहरूको सक्रियता वृद्धि भई शिक्षक व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुग्दछ साथै शैक्षिक सामग्रीको वृद्धि भै विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि उच्च हुन सक्छ ।

विद्यालयमा खेल सामग्री लगायत शैक्षिक सामग्रीहरूको उचित व्यवस्थापन एवम् सही ढंगले प्रयोग हुँदै गए विद्यार्थीहरूको सहभागीतामा नियमितता हुने र विद्यालयको समग्र शैक्षिक प्रगतिमा सुधार पाइएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

भापा जिल्ला भद्रपुर नगरपालिका र गरामनी गा.वि.स.का आसपासका विद्यालयहरू मध्ये २ ओटा विद्यालयहरूलाई नमूना छनोट गरी शैक्षिक सामग्रीको निर्माण, प्रयोग, संकलन तथा व्यवस्थापन गरी प्रयोगको प्रभावकारीताबारे अध्ययन गरिएको थियो ।

मानव विकासका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष शिक्षा हो । शिक्षालाई आर्थिक, सामाजिक उन्नती पाउनका लागि आवश्यक जीवन उपयोगी सीप, ज्ञान तथा अनुभव बढाउनका लागि मानिसहरूको सामर्थ्य वृद्धि गर्ने एक शक्तिको रूपमा लिइएको छ । व्यक्ति, समाज र राष्ट्रका लागि शिक्षा सबैभन्दा बढी महत्वपूर्ण प्राथमिकताहरू मध्येको एक हो । तसर्थ, नेपाल जस्तो

अल्पविकसित राष्ट्रको मुख्य लक्ष्य नै शैक्षिक विकासको माध्यमबाट गरिबी निवारण रहदै आएको छ र यस तथ्यलाई दातृराष्ट्रहरूबाट पनि लगातार सुदृढिकरण गरिदै आएको छ । संसार भरी शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्नका लागि विभिन्न प्रयासहरू जारी छन् । विश्व अहिले ज्ञान विज्ञानका विस्फोटले एउटा गाउँमा परिणत भैरहेको अवस्थामा शिक्षा क्षेत्रका नयाँ नयाँ शैक्षिक प्रविधि एवम् विधिहरूको प्रयोग गर्दा विश्वसामु व्यक्तिको वैयक्तिक अधिकार एवम् विद्यार्थीको समावेशी अभियानले मात्र संभव हुनसक्छ । विभिन्न कार्यक्रम, अभियान र योजनाहरू आएतापनि यसका विभिन्न अवरोध तथा सीमाहरू विद्यमान छन् ।

राज्यले सबैका लागि शिक्षा, निःशुल्क शिक्षा, समाहित शिक्षा, विशेष शिक्षा, समावेशी शिक्षा जस्ता विभिन्न कार्यक्रम एवम् योजनाहरू ल्याएको छ । यी योजनाहरू ल्याएपनि समयमा पुस्तक, शिक्षक, निर्देशिका, पाठ्यक्रम, स्वअध्ययन सामग्री समयमा उपलब्ध गराउन सकेको छैन । सर्वसुलभ र समयमा उक्त शै.सा.हरू उपलब्ध गराउन सकेमा शिक्षा गुणस्तरीय र प्रभावकारी हुन जाने हुन्छ । मानव विकासका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष नै शिक्षालाई मानिएको छ । शिक्षालाई आर्थिक, सामाजिक उन्नती पाउनका लागि आवश्यक जीवन उपयोगी सिप, ज्ञान तथा अनुभव बढाउनका लागि मानिसहरूको सामर्थ्य वृद्धि गर्ने एक शक्तिको रूपमा लिइएको छ । व्यक्ति, समाज र राष्ट्रका लागि शिक्षा सबैभन्दा बढी महत्वपूर्ण प्राथमिकताहरू मध्येको एक हो । तसर्थ नेपाल जस्तो अल्पविकसित राष्ट्रको मुख्य लक्ष्य नै शैक्षिक विकास (शिक्षाको पहुँच र गुणस्तरलाई अभिवृद्धि सम्बोधन गरिएको) को माध्यमबाट गरिबी निवारण रहदै आएका छ र यस तथ्यलाई दातृराष्ट्रहरूलाई पनि लगातार सुदृढिकरण गरिदै आएको छ । संसार भरि शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्नका लागि विभिन्न प्रयासहरू जारी छन् । विश्व अहिले ज्ञान विज्ञानको विस्फोटले एउटा गाउँमा परिणत भई रहेको अवस्थामा शिक्षा क्षेत्रका नयाँ नयाँ शैक्षिक प्रविधि एवम् विधिहरूको प्रयोग गर्दा विश्वसामु व्यक्तिको वैयक्तिक अधिकार एवम् विद्यार्थीको समावेशी अभियानले मात्र सम्भव हुन सक्छ । विभिन्न कार्यक्रम, अभियान र योजनाहरू आएता पनि यसका विभिन्न अवरोध तथा सीमाहरू विद्यमान छन् । पुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, पाठ्यक्रम, स्वअध्ययन सामग्री मुद्रित एवम् अप्रकाशित शैक्षिक सामग्री र ठोस दृश्य एवम् चित्रात्मक सामग्रीको बढीभन्दा बढी प्रयोग गरी तालिम प्राप्त योग्य एवम् अनुभवी शिक्षकको नियुक्ती एवम् सिफारिस गरी

यी सामग्रीको विषयगत सान्दर्भिकतासँग मेल खाने गरी शिक्षण गरेमा त्यस विषयसँग सम्बन्धित ज्ञान, सीप एवम धारणामा अभिवृद्धि हुने कुरामा दुईमत छैन ।

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग भए विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको नियमितता हुनुका साथै शैक्षिक प्रगतिमा समेत राम्रो हुने कुरामा द्विमत छैन । समग्रमा सबै विद्यालयहरूमा शैक्षिक सामग्रीहरूको स्रोत र साधनहरूलाई परिचालन हुने गरी समय सान्दर्भिक तालिमको व्यवस्था हुने पाइयो । यस रकम उपलब्धताले शैक्षिक सामग्री विद्यालय समुदायमा गएपछि विद्यालयमा रकम उपलब्धताले गर्दा उक्त सामग्रीहरू आफै खरीद गरी शै.सा.को प्रयोग गर्ने पक्षमा केही सुधार भएको पाइएको छ । जसको परिणाममा विद्यार्थीहरू नियमित विद्यालयमा आउने, शिक्षकहरूमा दक्षता विकास हुनाका साथै विद्यार्थीहरूले अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागी हुन उत्सुक हुनु जस्ता राम्रा एवम् सकारात्मक पक्षहरू पाइयो ।

समग्रमा शैक्षिक सामग्रीको पर्याप्त प्रयोग भएमा त्यसबाट शैक्षिक गुणस्तरमा वृद्धि हुनुको साथै शिक्षण प्रभावकारी र दीगो हुने निष्कर्ष निकालियो ।

५.३ सुझावहरू

भापा जिल्ला अन्तर्गतका छनोटमा परेका २ वटा सामुदायिक विद्यालयहरूको शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरूलाई निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

- शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापनको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था विद्यालय प्रशासनले गर्नु पर्ने ।
- पाठ्यक्रम तथा शिक्षक निर्देशिकाको समयमा नै उपलब्धता जिल्ला शिक्षा कार्यालयले गर्नु पर्ने ।
- स्थानीय स्रोत साधनको परिचालन हुने गरी समय समयमा शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्ने तालिमको व्यवस्था स्रोत केन्द्रले गर्नु पर्ने ।
- समय सान्दर्भिक शैक्षिक सामग्रीको प्रदर्शनीको व्यवस्था विद्यालयले गर्नु पर्ने ।

- शैक्षिक सामग्रीको सम्बन्धमा वि.व्य.स. र शिक्षक स्टाफबिच छलफल भइरहनु पर्ने ।
- प्रयोगमा ल्याइसकेका शैक्षिक सामग्रीलाई पुनः प्रयोगको लागि सुरक्षित भण्डारणको व्यवस्था विद्यालयले गर्नु पर्ने ।
- शैक्षिक सामग्रीलाई खरिद गर्न सम्बन्धित निकायमा माग गर्नुपर्दछ ।
- विषयगत रूपमा देखा परेका समस्याहरूलाई शिक्षकहरू बीच छलफल गरी उक्त समस्यालाई सावधान गर्नुपर्दछ ।
- विद्यार्थीहरूले शैक्षिक सामग्री निर्माणमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ ।
- शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगात्मक प्रयोगमा बढीभन्दा बढी प्रयत्न गर्ने उत्कृष्ट अंक ल्याउने विषय शिक्षकलाई प्रोत्साहन स्वरूप पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- प्राथमिक तहमा चित्रात्मक मूर्त वा ठोस वस्तुको प्रयोग र सिकाइ उपलब्धि बीचको अन्तर्सम्बन्ध हुनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

कोइराला विश्वनाथ (२०६४), जनताको प्रविधि र कक्षाको प्रविधि, शिक्षामा वैकल्पिक चिन्तन, काठमाण्डौं ।

रेग्मी, मुरारीप्रसाद तथा साथीहरू, (२०६७) कक्षा कोठामा मनोविज्ञान सनलाइट पब्लिकेशसन (स्टुडेन्टस बुकस) किर्तिपुर, काठमाण्डौं ।

प्रतिवेदन २०५५, उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, काठमाण्डौं ।

सापकोटा रमाकान्त (२०६२), शिक्षण प्रविधि र नवप्रवर्तनलाई कक्षामा भित्र्याउने प्रस्ताव, वाल्मीकी स्मारीका वाल्मीकी शिक्षा सदन, भरतपुर, चितवन ।

शर्मा गोपीनाथ (२०५७), नेपालको शैक्षिक इतिहास, काठमाण्डौं ।

शिक्षासम्बन्धी उच्चस्तरीय कार्यसमितिको प्रतिवेदन (२०५८), विद्यालय शिक्षाको प्रस्ताविक कार्यनिति र कार्ययोजनाको अवधारणा, काठमाण्डौं ।

शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र (२०५९), विकासका निम्ति शिक्षा, तिपुरेश्वर, काठमाण्डौं ।

शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र (२०६०), विकासका निम्ति शिक्षा, तिपुरेश्वर, काठमाण्डौं ।

हाडा भुपेन्द्र (२०५९), “गुणस्तरीय शिक्षण” विकासका निम्ती शिक्षा, किर्तिपुर, काठमाण्डौं ।

सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव

अनुसूची १ : विद्यालयको कोर्ड, नाम र शिक्षक संख्या (मा.वि.)

कोर्ड नं.	विद्यालयको नाम	शिक्षक संख्या (मा.वि.)
०००४	श्री भद्रपुर मा.वि. भद्रपुर, भापा	७ जना
०४०११	श्री विरेन्द्र उच्च मा.वि. चन्द्रगढी, भापा	९ जना

सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव

अनुसूची २ : विद्यालयको विद्यार्थी विवरण

(नि.मा.वि. र मा.वि.)

कोर्ड नं.	विद्यालयको नाम	नि.मा.वि.	मा.वि.	जम्मा
०००४	श्री भद्रपुर मा.वि. भापा	३८७	२२१	६०८
०४०११	श्री विरेन्द्र उच्च मा.वि. भापा	५१४	२६०	७७४

सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव

अनुसूची ३ : शैक्षिक सामग्रीको अवस्था पहिचान गर्न प्र.अ.हरूका लागि सोधिएको खुला

प्रश्नावली :

नाम:

पद:

विद्यालय:

१. तपाईंको विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको अवस्था कस्तो छ ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

२. शैक्षिक सामग्री खरीद गर्न रकम कहाँबाट उपलब्ध गराउनु भएको छ ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

३. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरू के के हुन् ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

शैक्षिक सामग्रीको अवस्था पहिचान गर्न प्र.अ.हरूका लागि सोधिएको बन्द प्रश्नावली

१. तपाइको विद्यालयमा शै.सा.को अवस्था कस्तो छ ?
क) पर्याप्त छैन   ख) पर्याप्त छ   ग) ठीकै छ
२. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ कस्तो हुन्छ ?
क) दीर्घकालीन   ख) अल्पकालीन   ग) दुवै होइन
३. शैक्षिक सामग्री छनौटमा तलका मध्ये कुनलाई प्राथमिकता दिने गर्नु भएको छ ?
क) बजारबाट खरीद गरेको ख) शिक्षक निर्मित ग) शिक्षक विद्यार्थी निर्मित
४. शै.सा. संकलनमा तलका मध्ये कसकसलाई परिचालित गर्नु भएको छ ?
क) विद्यार्थी   ख) शिक्षक   ग) दुवैलाई
५. के शिक्षक तालिममा सिकेका कुरा सदुपयोगमा ल्याइएको छ ?
क) छ   ख) छैन   ग) अनिश्चित
६. स्थानीय स्रोत साधनबाट सामग्री निर्माण गर्ने व्यवस्था छ ?
क) छ   ख) छैन   ग) अनिश्चित
७. शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न वि.व्य.स.को पहल छ ?
क) छ   ख) छैन   ग) कहिले हुदैन

सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव

अनुसूची ४ : शिक्षकहरूका लागि सोधिएको खुल्ला प्रश्नावली :

शिक्षकको नाम:

पद:

विद्यालय:

१. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्दा र नगर्दाको शिक्षणमा के फरक पाउनु भएको छ ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

२. शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्दा देखिएका समस्याहरू के के हुन् ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

३. शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू के के हुन् ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

शिक्षकहरूका लागि सोधिएको बन्द प्रश्नावली

१. शैक्षिक सामग्री निर्माणको तालिममा सिकेका कुराको अनुगमन हुने व्यवस्था छ ?
क) छ   ख) छैन   ग) थाहै छैन
२. शैक्षिक सामग्री भण्डारण गर्ने व्यवस्था छ ?
क) छ   ख) छैन   ग) अनिश्चित
३. शिक्षण गर्दा आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामग्रीहरू विद्यालयले उपलब्ध गराएको छ ?
क) छ   ख) छैन   ग) आवश्यकता नै छैन
४. शैक्षिक सामग्री निर्माणमा विद्यार्थीहरूलाई पनि सहभागी गराउनु भएको छ ?
क) छ   ख) छैन   ग) आवश्यक परेमा मात्र
५. तपाईं कस्ता शैक्षिक सामग्रीलाई प्रोत्साहन दिनुहुन्छ ?
क) सस्तो   ख) महँगो   ग) स्थानीय शै.सा.
६. विषय अनुसारका शै.सा. उपलब्ध छन् ?
क) छ   ख) छैन   ग) जरुरत नै छैन
७. कक्षाकोठामा प्रवेश गरी शिक्षण गर्दा शै.सा.को प्रयोग कतिको गर्नुहुन्छ ?
क) थोरै   ख) धेरै   ग) आवश्यकता अनुसार

सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव

अनुसूची ५ : वि.व्य.स.का लागि सोधिएको खुला प्रश्नावली :

नाम:

पद :

विद्यालय :

१. शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउनमा ल्याइएका पहलहरू के के हुने छन् ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

२. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

३. शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोगमा के कस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

वि.व्य.स.का लागि सोधिएको बन्द प्रश्नावलीहरू

१. विद्यालयमा शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गर्नमा तपाइको पहल छ ?
- क) छ   ख) छैन   ग) कम मात्र छ ।
२. शैक्षिक सामग्रीका प्रयोग भएको छ, छैन थाहा पाउन कक्षा अवलोकन गर्नु भएको छ ?
- क) छ   ख) छैन   ग) कम मात्र छ ।
३. शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोग गर्न प्र.अ., शिक्षक एवम् विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्न के गर्नु भएको छ ?
- क) पुरस्कार दिने गरेको   ख) दण्डको व्यवस्था गरेको   ग) दुवै छैन
४. शैक्षिक सामग्री निर्माणमा विद्यालयको कति बजेट छुट्टयाउने गर्नु भएको छ ?
- क) धेरै   ख) थोरै   ग) आवश्यकता अनुसार
५. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग सही तरीकाले हुन नसक्नुमा कस्को बढि हात हुन्छ ?
- क) शिक्षकको   ख) विद्यार्थीको   ग) दुवैको
६. शैक्षिक सामग्री खरीद गर्न सम्बन्धित कार्यालयमा रकम मात्र गर्नु भएको छ ?
- क) छ   ख) छैन   ग) अनिश्चित
७. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा नल्याएको अवस्था छ ?
- क) छ   ख) छैन   ग) थाहै छैन

सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव

अनुसूची ६ : विद्यार्थीहरूका लागि सोधिएको खुला प्रश्नावली :

विद्यार्थीको नाम:

पद :

विद्यालय :

कक्षा :

१. शिक्षकले के के सामनहरू देखाएर पठाउनु हुन्छ ? भन ।

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

२. शिक्षकले सामग्रीहरू देखाएर पठाउँदा ध्यान कत्तिको दिने गर्दछौ ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

३. शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेर पठाउँदा तिमिलाई राम्रो लाग्नुका कारणहरू के के हुन् ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

विद्यार्थीहरूका लागि सोधिएको बन्द प्रश्नावलीहरू

१. शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कक्षामा कत्तिको गर्नु भएको छ ?
क) धेरै ख) थोरै ग) आवश्यकता अनुसार
२. तिमिले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्न कहिले पाएको छ ?
क) छ ख) छैन ग) कहिले काही मात्र
३. शै.सा. निर्माणमा तिमिले शिक्षकलार्थ कत्तिको सहयोग गर्ने गरेको छ ?
क) धेरै ख) थोरै ग) छैन
४. शैक्षिक सामग्री निर्माणमा तिमिले कत्तिको कठिनाइ भोग्नु परेको छ ?
क) धेरै ख) थोरै ग) थाहै भएन
५. शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरेर पढाउँदा कोषपुरा भएको छ ?
क) छ ख) छैन ग) अनिश्चित
६. शिक्षकले पढाउन आउँदा शैक्षिक सामग्री बोकेर ल्याउनु हुन्छ ?
क) हुन्छ ख) हुदैन ग) थाहा नै भएन
७. शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्दा तिमिलाई कस्तो लाग्छ ?
क) दिक्क लाग्छ ख) रमाइलो लाग्छ ग) कस्तो पनि लाग्दैन
८. शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न तिमिलाई शिक्षकले कहिले कहिले भन्नु हुन्छ ?
क) सधै ख) कहिले काँही ग) भन्नुभाको नै छैन

सिकाइ उपलब्धिमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभाव

अनुसूची ७ : अभिभावकहरूका लागि सोधिएको खुला प्रश्नहरू :

अभिभावकको नाम:

१. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा के कस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

२. शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र निर्माणमा तपाइले के कस्तो चासो राख्नु भएको छ ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

३. तपाइलाई तपाइको बच्चाले कहिले कहिले शैक्षिक सामग्री खरीद गर्न अनुरोध गर्दछ ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

अभिभावकहरूका लागि सोधिएका बन्द प्रश्नावलीहरू

१. तपाईंका नानीहरूले शैक्षिक सामग्री बनाउने गरेका छन् ?
- क) छन् ख) छैनन् ग) थाहै छैन
२. शैक्षिक सामग्री निर्माणमा तपाइले कतिको समस्या भोग्नु परेको छ ?
- क) धेरै ख) थोरै ग) छैन
३. तपाइको विचारमा शै.सा. निर्माण गर्दा तलका मध्ये कुन लाई राम्रो मान्नु हुन्छ ?
- क) स्थानीयलाई ख) बजारबाट खरीद गरेकोलाई ग) दुवैलाई
४. तपाइलाई शैक्षिक सामग्री भनेको के हो भन्ने कुरा थाहा छ ?
- क) छ ख) छैन ग) अनिश्चित
५. कक्षाकोठामा शैक्षिक सामग्री लगेर पढाउँदा शिक्षकलाई कतिको समस्या परेको जस्तो लाग्छ ?
- क) धेरै ख) थोरै ग) थाहा नै भएन
६. शै.सा. निर्माण र संकलन गर्नका लागि विद्यालयले तपाइलाई खबर गर्ने गरेको छ ?
- क) छ ख) छैन ग) अनिश्चित
७. शैक्षिक सामग्री निर्माणमा तपाइले विद्यालयलाई कस्तो सहयोग गर्नु भएको छ ?
- क) आफै खटेर ख) पैसा दिएर ग) 'क' र 'ख' दुवै हो ।